

בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל

מאת קובי כהן-הטב

א. הקדמה

חקר יסודותיה של התרבות המודרנית עסק בטבעה של הלאומיות ובתהליך בנייתה של זהות לאומית משותפת בקרב אומות העולם. מחקרים לא מעטים הוקדשו לתפקידיהם של המקום ושל המרחב הגאוגרפי כמעצבי זהות לאומית. כך, לדוגמה, הודגש תפקידם של מקדשים דתיים, מצבות, שרידים היסטוריים, בתי קברות ושדות קרב צבאיים כמעצבי זהות וכסמלים מרכזיים בצמיחת הלאומיות המודרנית, כפי שהראו ג'ורג' מוסה,¹ דויד גורדון,² בריאן אוסבורן³ ואחרים. העבר ההיסטורי של ה'מקום' נתפס כמעניק זכויות ושימש לא אחת עוגן בהתחברות טריטוריאלית ובעיצוב התודעה הלאומית המקומית. המחקר גם דן בפעולות יזומות של המשטר, כגון קיום תערוכות, טקסים ופולחנים ממלכתיים, שהם חלק בלתי נפרד מכל משטר פוליטי. הם נועדו לעצב את דעת הקהל על פי היעדים הפוליטיים של השליטים ולסייע בהבניית הזהות הלאומית של האזרחים. כך, דרך משל, בן-עמוס הראה כיצד מנהיגי הרפובליקות בצרפת עשו שימוש בהלוויות ממלכתיות ככלי לעיצוב הזהות הלאומית הצרפתית.⁴ חוקרי לאומיות הדגישו גם את מקומם של הסמלים כסוכנים של פטריוטיזם לאומי, שאחד ממרכיביו המרכזיים הוא טיפוח הקשר למקום. קשר זה קיבל משמעות לאומית באמצעות פרשנות מחודשת, שהדגישה את חשיבותם של מקומות שונים מבחינה היסטורית ברוח האתוס הלאומי המתפתח.⁵

* תודתי נתונה לד"ר דורון בר ולד"ר אסף זלצר שקראו גרסה מוקדמת של המאמר והעירו הערות חשובות ומועילות.

- 1 George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses*, New York 1975; idem, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, New York 1990. הספר ראה אור גם בתרגום לעברית. ראו: ג'ורג' ל' מוסה, הנופלים בקרב – עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם, תרגום מאנגלית עמי שמיר, תל-אביב תשנ"ד.
- 2 David L.A. Gordon & Brain S. Osborne, 'Constructing National Identity in Canada's Capital, 1900–2000: Confederation Square and the National War Memorial', *Journal of Historical Geography*, XXX (2004), pp. 618–642
- 3 Brain S. Osborne, 'Constructing Landscapes of Power: The George Etienne Cartier Monument, Montreal', *ibid.*, XXIV (1998), pp. 431–458
- 4 Avner Ben-Amos, *Funerals, Politics and Memory in Modern France, 1789–1996*, Oxford 2000
- 5 Daniel Bar-Tal & Ervin Staub, *Patriotism in the Lives of Individuals and Nations*, Chicago 1997, pp. 1–19

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עב (תשס"ז)]

בעשורים האחרונים מתקיים בחקר הלאומיות ויכוח על מקורותיה. תחילה נשמעו בוויכוח שני צדדים עיקריים: מן הצד האחד הועלו גישות מודרניסטיות, שיצרו זיקה בין תהליכים כמו תיעוש, עיור, חינוך, תחבורה ותקשורת לבין בינון של אומות. גישה זו יוצגה, למשל, בידי ארנסט גלנר. הוא טען כי הלאומיות נולדה מתוך הצורך של חברות שעברו תיעוש בתקשורת לשונית אחידה, ולפיכך היא לא התקיימה לפני העידן התעשייתי ולפני הקפיטליזם והעיור.⁶ אחד הקיצונים שבין החוקרים המודרניסטים היה אריק הובסבאום. הוא ראה בלאומיות חידוש רעיוני וטען שקבוצות בעלות אינטרסים ממציאיות את הלאומיות באמצעות שימוש מניפולטיבי בהיסטוריה, ובמידה רבה הלאומיות יוצרת אומה ולא להפך. לדעתו, הלאומיות היא הסבר שניתן למעשים ופרשנות של המציאות, ולא הגורם לתהליכים, כפי שאירע לטענתו לתנועות הלאומיות האירופיות במאות ה'ט-הכ', שביקשו להעניק לעצמן לגיטימציה בדרך זו.⁷ אף היו כאלה שראו בספרו המפורסם של בנדיקט אנדרסון, שבו טבע ביחס ללאומיות את המושג המפורסם 'קהילות מדומיינות' (Imagined Communities), חיזוק לגישה המודרניסטית. לטענתם, עולה מן החיבור לכאורה שאין ולא היו מעולם 'אומות' במובן המקובל, אלא שבמקרים רבים הקהילה 'מדמיינת' את הלאום שלה בהתאם לנסיבות היסטוריות וחברתיות מסוימות. חברי הקהילה, שאינם מכירים זה את זה אך בטוחים שיש להם הרבה מן המשותף, מגבשים ערכים משותפים המאפשרים להם לדמיין את עצמם כמשתייכים לאותה קהילה. הם מתלכדים סביב אותם ערכים ומחזקים בכך את זהותם הלאומית המשותפת.⁸

מן הצד השני, ובמידה רבה כתגובה לגישות המודרניסטיות, התפתחה בחקר הלאומיות גישה אחרת, שראתה בלאומיות תוצר טבעי של ההיסטוריה ושל טבע האדם. אחד המייצגים

- 6 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983. הספר ראה אור גם בתרגום לעברית. ראו: ארנסט גלנר, לאומים ולאומיות, תרגום מאנגלית דן דאור, תל-אביב תשנ"ד.
- 7 Eric Hobsbawm & Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, New York 1990
- 8 Benedict R. O'G. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983. הספר ראה אור גם בתרגום לעברית. ראו: בנדיקט ר' או'ג אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תרגום מאנגלית דן דאור, תל-אביב תשנ"ט. חדווה בן-ישראל טוענת, שלמרות הדעה הנפוצה שאנדרסון הוא אבי הרעיון שאין אומות אלא בדמיון, הרי אנדרסון נטוע עמוק בהיסטוריה האנושית דווקא, בשונה מהוסבאום, ומציג שורשים ארוכים של האומה והלאומיות. אנדרסון עצמו מבהיר, ביחס לביטוי המפורסם שלו שהאומה מדומיינת, שכוונתו היא שהאומה גדולה ורחבה ואפשר לתפוס אותה רק בכוח הדמיון, והוא לא התכוון לומר שהאומה חסרת שורשים ואינה אלא המצאה מודרנית. יתר על כן, קשר מיוחד וחזק להיסטוריה מייחס אנדרסון להמצאת הדפוס, שיצר קהל קוראים בלשון אחת ובכך אפשר להם להתחיל לתפוס את עצמם כאומה אחת. תרגום כתבי הקודש לשפות הדיבור האירופיות סיפק לציבור הקוראים או השומעים בפעם הראשונה תחושה של קהילה אחת. בהקשר זה מזכירה בן-ישראל את התאולוג וההיסטוריון הבריטי הייסטינגס (Hastings), שהבליט אף הוא את תפקיד השפה בעיצוב אומות ועמד במיוחד על חשיבות התרגומים של כתבי הקודש לשפות אירופיות. בכך, לטענתו, הפכו את עם ישראל המקראי למודל של הלאומיות החדשה בעולם הנוצרי. ראו: חדווה בן-ישראל, 'על טבעה של הלאומיות', בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות, באר-שבע תשס"ד, עמ' 476-474.

הבולטים של גישה זו הוא אנתוני סמית, שנימק את הופעת הלאומיות בצורך של קבוצה אתנית תרבותית בעלת קיום קודם לשמר את עצמה מפני הכחדה באמצעות 'הלאומיות האתנית' שלה, כלשונו, לאומיות המבטאת את ייחודה.⁹ הובסבאום מייצג את הגישה שאינה רואה במיתוס האתני ובשורשים האתניים מהות המצויה ביסודה של תופעת הלאומיות. סמית, לעומתו, הציג את הגישה ההיסטורית בחקר הלאומיות ונחשב לדוברם של ה'פרניאליסטים', כלומר המאמינים בחשיבותה של המורשת האתנית בתהליך התהוותן של אומות והתגבשותן לישויות בעלות זהויות תרבותיות ולאומיות הומוגניות. בהסתמכו על מקורות היסטוריים מגוונים, הוכיח סמית שעיצוב הדרגתי ותהליך היסטורי מתמיד הם המפתחות המובילים לבניית זהות לאומית משותפת.

מן המחקרים הרבים שכתב סמית על הלאומיות עולה הרושם שהוא דוגל לכאורה בתפיסה שאומה היא המשך של קבוצה אתנית, דהיינו אך ורק בעלת מוצא משותף, כפי שהראתה חדווה בן-ישראל במחקרה על טבעה של הלאומיות. לאור עדויות היסטוריות חדשות ומחקרים נוספים בחר סמית, לטענתו, להציג בספרו האחרון, האומה בהיסטוריה,¹⁰ את התאוריה ה'אתנו-סימבולית', כהרחבה לגישה 'הלאומית-האתנית' שהציג בתחילה. הגישה האתנו-סימבולית משחררת את הלאומיות מן הביולוגיה ומן הדמוגרפיה וכוללת בזהות הלאומית גם את הרגשות ואת השורשים ההיסטוריים באמצעות הדגשה של מיתוסים, סמלים, ערכים, מסורות וזיכרונות משותפים. גישה זו מציבה במוקד ההתעניינות את הממדים העממיים, הרגשיים והמוסריים של בני הזהות הלאומית, ושואבת מהם את ההשראה והלגיטימיות של האומות המודרניות לגבי כבדת ארץ מסוימת או שותפות פוליטית אחת. את התאוריה המאוחרת של סמית, ובעיקר את ניסיונו להציע מעין נוסחת פשרה בין שתי הגישות העיקריות לחקר הלאומיות, מכנה בן-ישראל בפשטות גישה היסטורית. זו גישה כוללת יותר מגישתו המוקדמת, כי היא קושרת את ההווה עם העבר ההיסטורי בקשרים ענפים יותר, שמה את הדגש על מכלול הרגשות והערכים של בני האומה, ובכך מנסה לתת מענה למרבית השאלות שמעלה תופעת הלאומיות.¹¹ סמית מנסה לאחד את שתי הגישות המנוגדות גם באמצעות הדגשת תפקידן של הנפשות המרכזיות המחוללות את התהליך הלאומי. הוא מסכים שאי אפשר להסביר את הנתיבים המובילים להתהוות אומה אך ורק על פי דפוסים ותהליכים מן העבר, ועל כן מציע לראות את האומות כמבנים רב-שכבתיים הכוללים עבר היסטורי ומסורות רבות.

9 Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986, pp. 21–46. לגישה זו שותפים חוקרים נוספים, כגון ג'ון ארמסטרונג ווקר קונור, המדגישים את המשכיות האתנית וטוענים למרכזיותה של לאומיות אתנית בחקר הלאומיות. ראו: John A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982; Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton, N.J. 1984.

10 Anthony D. Smith, *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Hanover, NH 2000. הספר ראה אור בתרגום לעברית. ראו: אנתוני ד' סמית, האומה בהיסטוריה, תרגמה מאנגלית איה ברויאר, ירושלים תשס"ג.

11 חדווה בן-ישראל, 'אנתוני ד' סמית, "אומה בהיסטוריה"', היסטוריה, 12 (תשס"ג), עמ' 93–104.

בוני הלאומיות בחרים מתוכם את הסמלים המועילים להם. על פי גישה זו, הלאומיות המודרנית היא גילוי ופירוש של העבר לצורכי ההווה. התהוות אומה כרוכה אפוא גם בבחירה מודעת של האליטה לפרש את העבר באופן שיגבש את הקהילה כאומה לאומית מודרנית.¹² בן-ישראל מציינת כי לעם היהודי יש מקום מיוחד בחשיבתו של סמית על הלאומיות. הוא רואה בו עם עתיק שעבר תמורות רבות בדרכו מזהות אתנית תרבותית לזהות לאומית מודרנית. המרכיב הדתי תפס מקום מרכזי בתרבות היהודית לדורותיה, ומבין העמים הרבים שחיו בעולם העתיק, שרדו אלה שדתותיהם החזקות שמרו עליהם. גם גדעון שמעוני מבסס את גישתו על התאוריות של סמית. שמעוני קובע כי לזהות האתנית היהודית הייתה חשיבות מרכזית בהתפתחות האידאולוגיה הציונית, ועל כן רק גישה תאורטית ללאומיות, המכירה בחשיבותה הגדולה של המורשת האתנית, יכולה להסביר את התהוות הציונות.¹³ על פי שמעוני, המקרה הציוני אכן מלמד שלאומים נוצרים מטרנספורמציה של ישויות אתניות. אמנם טרנספורמציה זו מתרחשת באמצעות תהליכים הקשורים במודרניזציה, אך מקורם בישויות אתניות עתיקות ולא יש מאין. השכבה החברתית הפעילה ביצירת המודעות הלאומית המודרנית ובניסוח האידאולוגיה שלה היא האינטליגנציה, אך היא יכולה למלא תפקיד זה רק משום ששורשיה נעוצים בקבוצה אתנית בעלת שורשים משותפים.¹⁴

על יסוד דיון זה דומה שהופעת התנועה הציונית והקמתה של מדינת ישראל הם מסימני ההיכר הבולטים של התפתחות הלאומיות היהודית. לפי תפיסת האבות המייסדים של המדינה, ובן-גוריון בראשם, הייתה הקמת המדינה הביטוי המובהק ביותר של הגשמת החזון הציוני. בתהליך התחייה הלאומית של עם ישראל נודעה חשיבות ראשונה במעלה לחידוש הריבונות היהודית בארץ ישראל, ארץ האבות. הקשר של הריבונות הישראלית החדשה אל העבר היהודי בארץ ישראל הודגש בין היתר בהמשכיות ההיסטורית של העם השב אל מולדתו. במרכז הרעיון הציוני הלאומי עמדה התודעה ההיסטורית ביחס לארץ ישראל, ועברו של העם בארצו נתפס כמעניק זכויות בעלות על הארץ.¹⁵ על בסיס המיתוסים, הסמלים והזיכרונות המשותפים – כפי שמכנה זאת סמית – של העם היהודי נתפסה ההמשכיות בארץ ישראל כתוצר טבעי של ההיסטוריה היהודית, במיוחד נוכח הצורך המתגבר של היהודים לשמור על עצמם מפני הכחדה. ואכן, לידתה של המדינה ומחיר הדמים שגבתה מלחמת השחרור תפסו מקום מרכזי ביותר בעיצוב הזהות הלאומית היהודית ובהבניית הזיכרון הקולקטיבי הישראלי,

12 סמית, האומה בהיסטוריה (לעיל, הערה 10), עמ' 88–100.

13 גדעון שמעוני, האידאולוגיה הציונית, ירושלים תשס"א, עמ' 9.

14 שם, עמ' 43.

15 יחסי הגומלין שבין העם לבין הארץ בלאומיות היהודית המודרנית הוא אחד הנושאים המדוברים והנחקרים ביותר בשנים האחרונות. ראו לדוגמה: יעקב כ"ץ, לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט; שמואל אלמוג, לאומיות, ציונות, אנטטישמיות: מסות ומחקרים, ירושלים תשנ"ב; אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים תש"ס; שמעוני (לעיל, הערה 13).

כפי שהם משתקפים ב'פולחני המדינה',¹⁶ בהנצחת הנופלים,¹⁷ בחגיגות העצמאות¹⁸ או בספרות 'יזכור',¹⁹

במרכזה של המורשת ההיסטורית היהודית על ארץ ישראל עמדה ירושלים, עיר הקודש והמקדש, המרכז הדתי של עולי הרגל ומשאת נפשם של היהודים כל הדורות. גם בעת החדשה, ובמיוחד לקראת סוף התקופה העות'מאנית, שבה התפתחה מבחינה אורבנית בעיקר העיר החדשה, נשמר מעמדה המיוחד של העיר.²⁰ יתר על כן, כבר עם כיבוש העיר בידי הבריטים בשנת 1917 שימשה ירושלים מרכזו של השלטון החדש. עם החלפת המשטר הצבאי בעיר ובארץ ישראל כולה בשלטון אזרחי, בקיץ 1920, נקבע מקום מושבו של הנציב העליון בירושלים, והעיר חזרה להיות מרכז מנהלי ופוליטי של ארץ ישראל, מעמד שלא היה לה מאז נפילתה של הממלכה הצלבנית במאה הי"ב. דגש מיוחד שמו הבריטים על הגנה, שימור ושיפוץ של האתרים העתיקים והמקומות הקדושים, ואף דאגו לחופש הפולחן באתרים המקודשים לבני שלוש הדתות המונותאיסטיות בעיר.²¹

16 מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948-1956, שדה-בוקר תשנ"ה.
 17 אילנה שמיר, אנדרטות לנופלים במערכות ישראל: הנצחה וזכרון, תל-אביב תשנ"ה; הנ"ל, הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי זכרון, תל-אביב תשנ"ז; הנ"ל ומתתיהו מיזל (עורכים), דפוסים של הנצחה: אסופת מאמרים, תל-אביב תש"ס; מעוז עזריהו, 'מגדלי מים בנוף הזכרון - נגבה, יד-מרדכי ובארות יצחק', קתדרה, 79 (ניסן תשנ"ז), עמ' 160-173; הנ"ל, 'ההלך - ברתך לנגב זכור אותנו': האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת: מחקר בהנצחת מלחמת העצמאות, עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה), עמ' 336-363.
 18 על יום העצמאות ותכנון סדריו, שהמרכזי שבהם בהבניה המוסדית ובתודעה הציבורית היה המצעד הצבאי, ראו: אהרן ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 118-136. על מקומן של כרוזות יום העצמאות כחלק מתהליך בינוי האומה בעשור הראשון ראו: חיים גרוסמן, 'כרוזות יום העצמאות בעשור הראשון למדינה: לתולדות מבע חזותי של קול ממסדי', גשר, 151 (תשס"ו), עמ' 64-87.

19 עמנואל סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב תשנ"א.
 20 יוער כי התנועה הציונית לא הדגישה בתחילה את ירושלים דווקא, וחובבי ציון והמוסדות הציוניים הראשונים שהגיעו לארץ ריכזו את פעולתם ומוסדותיהם ביפו, החל בשנות השמונים של המאה הי"ט, והיא הפכה למרכז הפוליטי והתרבותי של היישוב היהודי החדש בארץ. רק בשנים האחרונות של השלטון העות'מאני החלו להכיר נציגי התנועה הציונית בחשיבותה הפוליטית והתרבותית של העיר. בלט בכך מנחם אוסישקין, שלמעשה חולל את השינוי ביחסה של התנועה הציונית לעיר, ופעל במיוחד להקמת האוניברסיטה העברית בה. על יחסה של התנועה הציונית לירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, ראו: יהושע קניאל, 'המאבק בין ירושלים ליפו על ההגמוניה ביישוב היהודי בתקופת העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914)', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 185-212; יוסי כץ, 'המפנה ביחסם של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה', ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, בעריכת חגית לבסקי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 107-136; מרגלית שילה, 'מיפו לירושלים - יחסה של ההסתדרות הציונית לירושלים בתקופת העלייה השנייה', שם, עמ' 115-132.

21 על הפעולות של הבריטים בירושלים בשנים הראשונות לשלטונם בעיר, שביססו במידה רבה את מעמדה של העיר למשך כל תקופת המנדט, ראו בהרחבה: יהושע בן-אריה, 'התמורות העיקריות

ואולם בתהליך בינויה של ירושלים כבירת המדינה היהודית החדשה נוצרה בירושלים, בתום מלחמת העצמאות, מציאות גאוגרפית ופוליטית חדשה: ירושלים חולקה באמצעות קו גבול שנמתח בין חלקה המזרחי של העיר, שבו היו המקומות הקדושים, ובין חלקה המערבי, שנותר בריבונות ישראלית. כעיר חצויה, שגבול מדיני מפריד בין שני חלקיה, לא הייתה יכולה ירושלים לשמש מוקד עלייה לרגל כפי שהייתה בעבר. הריבונות היהודית העצמאית בארץ ישראל החלה אפוא את דרכה כאשר ירושלים המערבית חסרה מרכז דתי ומנותקת מגורמי המשיכה ההיסטוריים שלה. לראשונה בתולדות ירושלים המודרנית נוצר חיץ גאוגרפי ופוליטי ברור בין העיר ההיסטורית לבין העיר החדשה. זה היה המצב כאשר הכריזה ממשלת ישראל בדצמבר 1949 על החלקים המערביים של ירושלים כבירתה של מדינת ישראל.²² יתר על כן, לבד מהיעדר מקומות קדושים ניצבה ירושלים המערבית בפני שתי בעיות נוספות, שהחלישו אותה אל מול האתגרים הצפויים לה כעיר בירה: (א) מבחינה חיצונית, ההכרזה של ישראל על ירושלים המערבית כבירת המדינה הייתה חד צדדית ולא זכתה להכרה רשמית של מדינות העולם, ומעמדה הבינלאומי של העיר נותר שנוי במחלוקת;²³ (ב) מבחינה פנימית, במהלך תקופת המנדט עבר מרכז הכובד הדמוגרפי והכלכלי אל מרכז הארץ וירושלים נחלשה מאוד בימיה הראשונים של המדינה.²⁴

בהתפתחותה של ירושלים בראשית השלטון הבריטי (1917-1926), ארץ בראי עברה: מחקרים בגאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, בעריכת רן אהרנסון וחגית לבסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 377-439; הנ"ל, 'פעילות לשימורה ותכנונה של ירושלים בראשית תקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל: 1917-1926, שם, עמ' 441-500.

22 על השתלשלות האירועים שהובילה להכרזה על ירושלים המערבית כבירת מדינת ישראל, ראו: אורי ביאלר, 'הדרך לבירה - הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949, קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ח), עמ' 163-191; נתנאל לורך, 'בן-גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל', ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, בעריכת חגית לבסקי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 377-403. חוקרי התקופה חלוקים בשאלה אם חלוקת ירושלים בתום המלחמה הייתה מקובעת בתודעה הציונית כבר משנות השלושים, כרעיון חיובי המקדם את האינטרס הציוני בעיר, או שהייתה זו מדיניות מאולצת פרי הנסיבות של מלחמת השחרור ומלכתחילה לא נתפסה כפתרון רצוי מנקודת המבט הישראלית. לביסוס הגישה הראשונה, כפי שבאה לידי ביטוי במדיניות הישראלית בשנות חלוקתה של העיר עד שנת 1967, ראו: מוטי גולני, 'כיסופים לחוד, מעשים לחוד: מדיניות ישראל בשאלת ירושלים 1948-1967, עצמאות: 50 השנים הראשונות, בעריכת אניטה שפירא, ירושלים תשנ"ח, עמ' 267-296. סיכום הגישות השונות בעניין זה ודיון חוקרים, ראו לאחרונה: יוסי כץ, "'ירושלים - עיר שחולקה או חוברת לה יחדיו' - עמדות הבריטים, האו"ם וההנהגה הציונית בשאלת חלוקתה או אחדותה של ירושלים, ירושלים בתקופת המנדט - העשייה והמורשת, בעריכת יהושע בן-אריה, ירושלים תשס"ג, עמ' 133-157; והתגובות על כך, שם, עמ' 158-166.

23 מוטי גולני, ציון בציונות: המדיניות הציונית בשאלת ירושלים, 1937-1949, תל-אביב תשנ"ב; זכי שלום, 'מאבקה של מדינת ישראל לסיכול החלטות עצרת האו"ם על בינאום ירושלים בשנות החמישים, עיונים בתקומת ישראל, 3 (תשנ"ג), עמ' 75-97.

24 מיכאל רומן, 'מעברו של המרכז הדמוגרפי והכלכלי מירושלים לתל-אביב בתקופת המנדט, ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, בעריכת חגית לבסקי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 217-234; עמירם גונן, 'כיצד

לא מעט נכתב על הפעולות הממשלתיות שנעשו לאחר כינון המדינה כדי לבסס את האחיזה היהודית בחלקיה המערביים של ירושלים. תשומת הלב ניתנה בעיקר לפעולות שנשאו אופי שלטוני-ייצוגי: בניית המוסדות הלאומיים, שהדגישו את הריבונות היהודית על עיר הבירה החדשה, קביעתה של ירושלים כבירה,²⁵ העברת משרדי הממשלה אליה,²⁶ בניית משכן הכנסת,²⁷ הטמנת עצמות הרצל בהר הזיכרון וביסוסו כמרכז ההנצחה הלאומי²⁸ – כל אלה היו בין הפעולות הראשונות של מוסדות השלטון במערב העיר. הן נועדו ליצור יש מאין, לפחות מבחינה פיזית, ולבסס לירושלים את הדימוי הרצוי של עיר בירה, שבה ימצאו מוסדות השלטון והמבנים הלאומיים החדשים.

לעומת זאת, מעט נכתב על הניסיונות להבנות את הזהות המקומית ולטפח את הזיקה לחלק המערבי של העיר באמצעות סמלים, ערכים, מסורות וזיכרונות משותפים, שנשאו בעיקר אופי עממי ורגשי, ומטבע הדברים נגעו יותר לחיי היומיום של התושבים. במחקרנו נטען, כי פעילות זו בירושלים המערבית, בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה,²⁹ התרחשה בכמה כיוונים: גובשו כמה מסלולי סיור ברחבי העיר המערבית, הופיעו מסורות של עלייה לרגל לאתרים אלטרנטיביים (בעיקר להר הרצל), חודשה העלייה לרגל בשלושת הרגלים (בעיקר להר ציון), זוהו כמה אתרים ארכאולוגיים בחלק המערבי של העיר וקצתם נחפרו מחדש, ונעשו ניסיונות להחייאת שירותי התיירות בעיר המערבית. ואולם, לדעתנו, גולת הכותרת הייתה הקמת 'בנייני האומה', שנועד להיות האתר המרכזי של ירושלים המערבית. מתכנניו קיוו שישמש אתר משיכה מרכזי לתושבים ולמבקרים בעיר, ובאמצעות כנסים ופעילות לאומית ותרבותית יחשוף את הציבור למפעל הלאומי. במסגרת אירועי שנת העשור למדינה הוחלט לקיים בבנייני האומה את 'תערוכת העשור', לסיכום המפעל הצינוני בארץ עד אותה העת,

קם "מרכז הארץ" בארץ-ישראל, כלכלה וחברה בימי המנדט 1918–1948, בעריכת אבי בראלי ונחום קרלינסקי, שדה בוקר תשס"ג, עמ' 439–488. על מקומה השולי של ירושלים במסכת פעולותיה של התנועה הציונית בתקופת המנדט ועל השינוי שחל במגמה זו לקראת תום המנדט והקמת מדינת ישראל ראו: יוסי כץ, 'מקומה של העיר ירושלים במסכת פעולותיה של הממסד הציוני בשלהי תקופת המנדט', ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 67–90. על הפעולות השונות שנעשו לפיתוח התשתיות העירוניות בירושלים בשנים הראשונות בתחום הדיור, התחבורה, התעסוקה, התעשייה וכדומה, ראו: אסתר הומינר, קביעתה של ירושלים כבירת מדינת ישראל ופיתוחה כעיר בירה בשנים הראשונות, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997, עמ' 75–107.

25 הומינר, שם, עמ' 38–74.

26 Yossi Katz & Yair Paz, 'The Transfer of Government Ministries to Jerusalem, 1948–49: Continuity or Change in the Zionist Attitude to Jerusalem?', *The Journal of Israeli History*, 23 (2004), pp. 232–259

27 שילה הטיס רולף, 'משכן הכנסת בגבעת רם: תכנון ובנייה', קתדרה, 96 (תמוז תש"ס), עמ' 131–170; הנ"ל, 'תכנון הכנסת: תוספות ותיקונים', קתדרה, 105 (תשרי תשס"ג), עמ' 171–180.

28 מעוז עזריהו, 'הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי בירושלים', אופקים בגיאוגרפיה, 65–64 (תשס"ה), עמ' 369–383.

29 לעניין תיקוף העשור הראשון למדינה כתקופה למחקר, ראו: מרדכי בראון (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 3–19.

תערוכה שתשמש למטרות חינוכיות-לאומיות לתושבי הארץ ביחס למשמעות החיים במדינת ישראל. הצגת הפעולות השונות לביסוס זהותה הלאומית של ירושלים בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה תאפשר לנו להעריך את גישתו התאורטית של סמית לתהליך הבניית הזהות הלאומית לאור מקרה-מבחן זה של ירושלים המערבית.

ב. עלייה לרגל, מסלולי סיור ושירותי תיירות בירושלים המערבית

הרצון לבקר בירושלים המערבית הורגש כבר בדצמבר 1948. לשכת המודיעין הממשלתית לתיירים, שנפתחה מחדש לקראת עונת התיירות, הפיצה לראשונה חומר על חלק זה של העיר, שיועד הן לתיירים רגילים (יהודים כלא-יהודים) הן לראשי המוסדות היהודיים בתפוצות.³⁰ ההכנות של הלשכה לקבלת מבקרים, עולי רגל ותיירים בירושלים המערבית גברו לקראת חג הפסח תש"ט (אפריל 1949), שהיה חגיגי במיוחד בשל סיום המלחמה. המסורות שהתפתחו ביחס לעלייה לרגל לירושלים המערבית נקשרו תחילה בעיקר לשלושת הרגלים, פסח, שבועות וסוכות, והמחלקה לענייני דתות בממשלה, שבראשה עמד ד"ר שמואל ז' כהנא, הציעה מסלולי עלייה לרגל לירושלים לתושבי ישראל וליהודי התפוצות.³¹ כמנכ"ל משרד הדתות נודע כהנא כמי שהניח את היסודות לארגון החיים הדתיים במדינת ישראל והפך את השירותים הדתיים הניתנים לתושבי המדינה לשירותים ממלכתיים. ואולם בתודעה הציבורית נקשר שמו בפיתוח המקומות הקדושים ברחבי הארץ. בימים שלאחר הקמת המדינה, משנחסמה הגישה למקומות הקדושים בירושלים המזרחית, נתן כהנא מקום מרכזי להר ציון וטיפח אותו כמרכז לפעילות דתית עממית.³²

לשכת התיירות, בשיתוף עם המחלקה לענייני דתות, קיימה לראשונה בחול המועד פסח תש"ט סיורים ברחבי העיר, שלושה סיורים מדי יום ביומו. תהלוכה בהשתתפות שרי ממשלה יצאה מהכניסה לעיר לבית הכנסת 'ישורון', ושם התקיימה תפילה חגיגית לכבוד המאורע.³³ גם לקראת חג השבועות הראשון שלאחר המלחמה (יוני 1949) החלו להתפתח מסורות של

30 הארכיון הציוני המרכזי, S21/105, פ"ג נתן, מנהל לשכת המודיעין לתיירים, ירושלים, אל מנהל המחלקה לפיתוח ירושלים, 13 בדצמבר 1948. 'לשכת המודיעין הציונית לתיירים' הוקמה ומומנה מטעם ההנהלה הציונית, הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד עוד בתקופת המנדט. על הלשכה ומאפייני פעילותה בתקופה זו, ראו: קובי כהן-הטב, לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי, ירושלים תשס"ז, עמ' 218-222.

31 הארץ, 7 במרס 1949, עמ' 3.

32 הרב ד"ר שמואל זנוויל כהנא (1905-1998), יליד ורשה, הקים את הישיבה החקלאית הראשונה בפולין, 'בית שמואל', שלמדו בה תורה ולימודי חקלאות והתכוננו לעלייה לארץ. עלה ארצה בשנת 1940 והחל את דרכו הציבורית תחילה כמרכז הסתדרות הפועל המזרחי ולאחר מכן במשך יותר מעשרים שנה כמנכ"ל משרד הדתות. ראו: ז' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, יא, תל-אביב תשכ"א, עמ' 3831.

33 הארץ, 12 באפריל 1949, עמ' 4.

עלייה לרגל, ולקראת חג זה נמסר כי יתקיימו תפילות בקבר דוד שבהר ציון.³⁴ כמו כן נערכו חגיגות ביכורים לכבוד החג בחצר בנייני המוסדות הלאומיים לילדי בתי הספר בירושלים ובכפרים שמסביבה. בתיאור האירוע צוין כי בכך הביאו ילדי ישראל מראשית ביכורי אדמת ארץ ישראל שי לקרן הקיימת. תזמורת המיתרים של 'קול ירושלים' ליוותה את החגיגה בשירי עם ובמנגינות עממיות והחגיגה נסתיימה בהפרכת יונים ובשירת התקווה.³⁵ חג הסוכות הראשון (אוקטובר 1949) צוין אף הוא בעלייה לרגל לירושלים, ותהלוכת עולי הרגל שעברה בעיר נשאה עמה מתשמישי הקדושה ששרדו מבתי הכנסת שחרבו בגולה במלחמת העולם השנייה.³⁶ מסורות העלייה לרגל לירושלים נשענו אפוא על המסורת היהודית העתיקה של העלייה לרגל אך שולבו בהן אירועים מן העבר היהודי הקרוב בארץ ובגולה. העלייה לירושלים ברגלים הלכה וגברה, ולקראת חג הפסח תש"י נתבקשו כל הארגונים והחברות העורכים ביקורים מאורגנים במקום לתאם את ביקורם מראש עם מזכירות הוועדה להר ציון, ולקבוע את הזמן המדויק לביקור, בגלל ריבוי המבקרים בהר והדוחק הרב הצפוי במקום.³⁷ באותה שנה הובעה הערכה שלירושלים צפויים לעלות בחול המועד בין חמישה עשר לעשרים אלף איש.³⁸ על חג השבועות תש"י דווח שברחובות העיר בלט מספרם הגדול של עולי הרגל יוצאי ארצות המזרח, ובהם גם כאלה שאך לפני ימים מספר הגיעו ארצה.³⁹ שני האתרים הבולטים בירושלים המערבית שבהם נקשרו באותן השנים מסורות של עלייה לרגל היו הר הרצל והר ציון, אך הם נשאו אופי שונה. על נערים עולים חדשים, חברי ארגוני הנוער הדתי, שבאו לעיר בפסח תש"י, נמסר כי 'בעלות הנערים והנערות בשבילי הר ציון הם נתקבלו בברכת כהנים מסורתית וסמלית על-ידי חמישים כהנים שנשאו כפיהם למרום וברכו את עולי הרגל. לאחר התפילה בבית הכנסת ליד קבר דוד, יצאו עולי הרגל ועברו ברחובות ירושלים בדרכם להר הרצל בשירת התקווה'.⁴⁰ שנה לאחר מכן (פסח תש"א) נמסר על עלייה לרגל ביזמת מפא"י: 'קרוב ל-600 עולי רגל, עולים חדשים, הגיעו אתמול לירושלים ברכבת מיוחדת. עליה לרגל זו התקיימה ביוזמת מפלגת פועלי ארץ ישראל. העולים ביקרו בהר ציון, בימין משה, במרכז המסחרי, במוסררה, בהר הרצל ובעין כרם'.⁴¹

הר ציון מילא במידה רבה את החלל הדתי שנוצר בעיר לאחר שהגישה אל המקומות הקדושים שבעיר העתיקה ובמזרח העיר לא הייתה אפשרית. במהלך השנים הפך הר ציון, ובמיוחד קבר דוד, למקום המרכזי ולסמל הבולט של העלייה לרגל לירושלים המערבית. דורון בר מציין כי הפיכת קבר דוד והר ציון לאתרי הפולחן היהודי החשובים והמרכזיים

34 שם, 31 במאי 1949, עמ' 3.

35 שם, 2 ביוני 1949, עמ' 6.

36 שם, 2 באוקטובר 1949, עמ' 5.

37 שם, 21 במרס 1950, עמ' 3.

38 שם, 29 במרס 1950, עמ' 3.

39 שם, 23 במאי 1950, עמ' 4.

40 שם, 5 באפריל 1950, עמ' 6.

41 שם, 26 באפריל 1951, עמ' 7.

במדינת ישראל לא התרחשה מיד עם הקמת המדינה אלא בתהליך הדרגתי רב שנים. הר ציון הפך לאתר מרכזי לעלייה לרגל, מצד אחד, בידי משרד הדתות, שהפך את המקום למרחב מקודש באמצעות טקסים ופעולות; ומצד אחר, בידי המוני המבקרים שזרמו להר במרוצת השנים, ערכו בו טקסים ועיצבו גם הם את הפולחן במקום כמרחב מקודש אלטרנטיבי. בר מביא דוגמאות רבות להפיכת המקום לאתר עממי של עלייה לרגל וסוקר את הטקסים הדתיים ואת המסורות הרבות שנקשרו למקום. תהליך זה התרחש בעיקר בשל העובדה שהר ציון היה כאמור האתר הקדוש היחיד שנותר בשליטה ישראלית. גג הבניין שמעל קבר דוד, וחדר הסעודה האחרונה הצמוד אליו, שימשו נקודת התצפית הקרובה ביותר אל עבר ירושלים המזרחית והמקומות הקדושים, בעיקר הכותל המערבי והר הזיתים, שהיו בשליטה ירדנית והגישה אליהם לא התאפשרה. במרוצת השנים הפך חג השבועות בהר ציון לאירוע המוני של עלייה לרגל, לפי המסורת היהודית שיום הולדתו ויום מותו של דוד המלך היו בחג זה.⁴² פעילות נוספת של עלייה לרגל שנקשרה להר ציון הייתה למרתף השואה, שהוקם בסמוך לקבר דוד, ויהודים רבים נהגו לבקר בו ואף להתפלל בו.⁴³ המסורות שהתפתחו על הר ציון ביטאו אפוא את הצורך ההדדי של עולי הרגל ושל אנשי הממסד ביצירת מרחב מקודש. לחיזוק חוויית הביקור במקום נעשה שימוש במיתוסים ובאמצעים סימבוליים שונים, לעתים תוך חידוש מסורות והתאמתן להווה, כגון העלייה לרגל לקבר דוד בחג השבועות, ולעתים תוך יצירת אתר בעל תוכן חדש יחסית בהיסטוריה היהודית כגון מרתף השואה. באותן שנים הפך כאמור גם הר הרצל לאתר משיכה למבקרים בעיר, וכפי שמציין מעוז עזריהו, להעלאת עצמותיו של הרצל ארצה ולקבורתו בירושלים באוגוסט 1949 הייתה משמעות סמלית רבה. ההחלטה ליצור אתר קבורה ממלכתי ייצוגי במערב ירושלים הייתה אחד הנדבכים החשובים בבניית זהותה הלאומית של ירושלים המערבית ובביצור מעמדה כבירת ישראל.⁴⁴ כשלושה חודשים לאחר קבורתו של הרצל על ההר הובאו למנוחת עולמים בהר הרצל 228 חללים, במה שתואר כ'הלוויה הגדולה ביותר שידעה ירושלים'. היו אלה חללי גוש עציון, נווה יעקב, גבעת הרדאר ומקצת חללי לטרון. בני ירושלים כולם יצאו לחלוק להם כבוד אחרון, ורחובות העיר מלאו רבבות אדם מכל חוגי היישוב.⁴⁵ כבר מראשיתו שימש ההר אתר ייצוגי ומרכזי לטקסים המייצגים את הריבונות הישראלית בבירה הלאומית החדשה, אף ששאלת שייכותה המדינית של ירושלים המערבית למדינה היהודית וההכרה הבינלאומית בה, כאמור, טרם הוכרעה. חשיבות יתרה נודעה כמובן לטקס הממלכתי לציון פתיחת אירועי יום העצמאות, שנערך לראשונה בהר בערב יום העצמאות

42 מחקר מפורט הוקדש למקומו של הר ציון במציאות הדתית-הפולחנית בירושלים בין השנים 1948-1967, בעיקר לפעולות שנעשו בו מן ההיבט הדתי-היהודי. ראו: דורון בר, 'תמורות במציאות הדתית-פולחנית בירושלים לאחר שנת 1948: המקרה של הר ציון, קבר דוד וחדר הסעודה האחרונה', אופקים בגיאוגרפיה, 52 (תש"ס), עמ' 5-18.

43 Doron Bar, 'Holocaust Commemoration in Israel during the 1950s: The Holocaust Cellar on Mount Zion', *Jewish Social Studies*, XII (2005), pp. 16-38

44 עזריהו (לעיל, הערה 16), עמ' 55-62.

45 הארץ, 18 בנובמבר 1949, עמ' 1.

תש"י, כפי שמתאר עזריהו. ואולם, ההר הפך במהלך השנים למוקד של פעילות עממית לאומית, שנגעה בחיי התושבים והמבקרים הרבים בעיר. כך, לדוגמה, כבר בדצמבר 1949 נערכה במקום 'שבועת אמונים' נגד כוונת האו"ם להפוך את ירושלים לעיר בינלאומית, של כ-50,000 מבני ירושלים מכל שכבות היישוב הירושלמי, בנעריהם ובזקניהם, שיצאו במזג אוויר סתוי קריר להר הרצל, כמתואר בעיתונות התקופה.⁴⁶ באמצע אותו חודש נמסר כי ברחבי המדינה החל מרוץ לפידי החנוכה לירושלים והשתתפו בו 1,755 גדנ"צים ביבשה, בים ובאוויר. המרוץ הסתיים כמה שבועות לאחר מכן, בכנס שערך הגדנ"ע בהר הרצל לציון חג החנוכה והחלטה להעביר את משרדי הממשלה מתל אביב לירושלים.⁴⁷ כמו כן, מדי כ' תמוז נערך בהר טקס לציון יום השנה למותו של הרצל.⁴⁸

במהלך השנים שילבה לשכת המודיעין הממשלתית גם את הר ציון והר הרצל במסלולי הביקור ברחבי העיר המערבית שהציעה לתיירים. מסלולי הסיור, שהוצעו ברחבי העיר כבר בשלבים הראשונים לחלוקתה, מלמדים על ניסיונות ראשונים להבנות את ירושלים המערבית כמרכז לאומי-תרבותי וכאזור משיכה למבקרים, ללא תלות לכאורה במקומות הקדושים וההיסטוריים של העיר. במחקר התאורטי על תופעת הצליינות והתיירות, נמצא כי לא אחת נעשה שימוש בתיירות כמכשיר לקידום מטרות פוליטיות ואידאולוגיות מסוימות, ובכלל זה כמובן מטרות לאומיות. למעשה, כל חברה ומדינה קובעות את הכללים שעל פיהם יפעלו המבקרים השונים, על פי אידאולוגיה מסוימת.⁴⁹

רשימת מסלולי הטיול שהציעה לשכת התיירות בשנים הראשונות שלאחר חלוקת העיר כללה ארבעה מסלולי סיור עיקריים: (א) סיור רגלי בחלקה הצפוני של העיר, באזור השכונות מאה שערים, בית ישראל והבוכרים, ותצפית מאחד הבתים על חלקיה הצפוניים של העיר ולכיוון האוניברסיטה העברית והר הצופים; (ב) סיור באוטובוס או במכונית בחלקיה המערביים של העיר, בשכונות רוממה, קרית משה, בית הכרם, בית וגן, מקום קברו של הרצל ועין כרם; (ג) סיור בבנייני המוסדות הלאומיים ובמוזאון בצלאל; (ד) סיור ברכב או באוטובוס בחלקים הדרומיים של העיר, ובכללם רמת רחל והשכונות תלפיות, המושבה הגרמנית, המושבה היוונית, קטמון, טלביה, ימין משה ומרכז העיר. בימי שלישי ושבת הוצע סיור מיוחד לקבר דוד בהר ציון, שניתן היה לצפות ממנו אל חלקה המזרחי ושל ירושלים.⁵⁰ מפת אתרי

46 שם, 5 בדצמבר 1949, עמ' 1.

47 שם, עמ' 4.

48 עזריהו (לעיל, הערה 28), עמ' 50-51.

49 ראו: Colin M. Hall, *Tourism and Politics: Policy, Power and Place*, New York 1994; Harry G. Matthews & Linda K. Richter, 'Political Science and Tourism', *Annals of Tourism Research*, XVIII (1991), pp. 120-135. על השימוש שנעשה בתיירות לצרכים תעמולתיים בקשר למאבק הלאומי שהתנהל בארץ בתקופה הבריטית, ראו: Kobi Cohen-Hattab, 'Zionism, Tourism and the Battle for Palestine: Tourism as a Political-Propaganda Tool', *Israel Studies*, IX (2004), pp. 61-85.

50 הארכיון הציוני המרכזי, S21/105, פ"ג נתן, לשכת המודיעין הציונית לתיירים, ירושלים, אל ח' גבריהו, המחלקה לפיתוח ירושלים, הסוכנות היהודית, ירושלים, 29 ביולי 1949.

הביקור בעיר הבירה החדשה התמקדה הן בקדושת העיר ההיסטורית ובמורשתה הדתית הן בכינונה מחדש כבירה לאומית בחלקה המערבי. ניתן לומר כי מתכנת הסוירים השתלבה בתהליך עיצובם של המבקרים ברוח הלאומיות, באמצעות העמקת הערגה אל החלקים שנתרו במזרח העיר, מצד אחד, ומצד אחר, יצירת זיכרונות ומיתוסים סביב השכונות הוותיקות והאזורים החדשים שהתפתחו מחוץ לחומת העיר העתיקה, ובהם גם האתרים הלאומיים והתרבותיים שקמו באזורים אלה, אתרי קרבות ממלחמת השחרור, בתי קברות ומקומות קדושים.

במקביל לסיורים ברחבי העיר המערבית, נעשו גם פעולות לפיתוח שירותי התיירות באזורים אלה של העיר, קצתם שפעלו בה כבר בימי השלטון הבריטי.⁵¹ רבים משירותי התיירות בעיר ניזוקו במלחמת השחרור, בעיקר בתי המלון והפנסיונים, ולא ניתן היה לאכסן בהם מבקרים. מקומות מגורים אחרים נתפסו בידי הצבא במהלך המלחמה והוא לא מיהר להתפנות מהם גם בתום הקרבות, ובכך עיכב את מלאכת התיקון והסידור מחדש. נוסף על כל אלה היה בעיר מחסור חמור במים.⁵² ואולם כבר בעונת התיירות של שנת 1950 דווח על שיקום נזקי המלחמה במערב העיר ועל החזרת החיים למסלולם. נמסר שבקיץ של אותה שנה באו תיירים רבים לירושלים ושירותי האירוח, המסעדות ובתי הקפה מלאים עד אפס מקום. גם משרדי הנסיעות השונים – הישראליים והבינלאומיים – פתחו מחדש את סניפיהם, ושטחים בעיר המערבית, שנסגרו מטעמי ביטחון בתקופת המנדט, כגון מגרש הרוסים וסביבתו, נפתחו לביקורי אורחים.⁵³

יחד עם זאת, המציאות הכלכלית הקשה ששררה בארץ בראשית שנות החמישים השפיעה גם על ענף התיירות בירושלים. בהערכה של ועדת החקירה לענייני ירושלים על מצבה של התיירות בעיר בשנת 1953, כחמש שנים לאחר הקמת המדינה, נמסר כי רבים מן התיירים מחוץ לארץ המגיעים לבירה באים לשעות ספורות בלבד ואינם לנים בעיר, וגם התיירות

51 על מאפייני ההתפתחות של שירותי התיירות בירושלים בתקופת השלטון הבריטי בעיר ראו בהרחבה: כהן-הטב (לעיל, הערה 30), עמ' 171–214. במונח 'שירותי תיירות' כוונתנו ל'יסודות המשניים' במערך גורמי המשיכה העירוניים, שבהם נכללים השירותים המשמשים את התייר בביקורו, ובעיקר שירותי לינה (כגון בתי מלון, פנסיונים), הזנה (מסעדות, פאבים), מרכזי קניות ושוקים. ראו: Myriam Jansen-Verbeke, 'Inner City Tourism: Resources, Tourism and Promoters', *Annals of Tourism Research*, XIII (1986), pp. 79–88. להרחבה בעניין זה, ראו: קובי כהן-הטב ויוסי כץ, 'מטרה-סנטה לתורזום – המחקר הגאוגרפי-היסטורי של התיירות ומקומו בחקר ארץ-ישראל', קתדרה, 91 (ניסן תשנ"ט), עמ' 113–136, והערה 17.

52 הארכיון הציני המרכזי, S21/105, ארגון בעלי בתי מלון, קפה ומסעדות, ירושלים, אל לשכת התיירות הממשלתית, 21 בינואר 1949; שם, המחלקה לפיתוח ירושלים, התייעצות בענייני מלונות ותיירות, ירושלים, 30 בינואר 1949.

53 ארכיון מדינת ישראל, 71, 1084, 9, מ' שטנר, פיתוח ובנינה של ירושלים בימי הכנסת הראשונה, פברואר 1949 – יולי 1951, ירושלים, משרד האוצר ומשרד מסחר ותעשייה, 24 ביולי 1951; יהושע בן-אריה ואליהו וגר, 'שלבים בבנייתה ובהתפתחותה של ירושלים הישראלית בין השנים 1948–1967', ירושלים החצויה 1948–1967 (עידן, 18), בעריכת אבי בראלי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 96; עזריהו (לעיל, הערה 28), עמ' 50–51.

הפנימית נפגעת קשה עקב המשבר הכלכלי השורר בארץ.⁵⁴ ואולם, קביעת ירושלים המערבית כעיר בירה, אף שנעדרו ממנה, כאמור, סימנים מובהקים של נוכחות יהודית מן העבר, הביאה את מנהיגי העיר וראשיה למצוא בכל זאת מייצגים של העבר במרחב של העיר החדשה, כדי להעמיק ולבסס את האחיזה היהודית במרחב החדש.

ג. החיאה ושיפוץ של מונומנטים היסטוריים בעיר המערבית

הציונות עסקה מראשיתה בביסוס הרעיון של שיבת עם ישראל לארצו, בהתחברות אל הנוף ואל השטח שבו תיבנה לאומיות יהודית חדשה, שטח שבו יוכלו יהודי הגולה שעלו לארץ ישראל ליצור קשר עם תקופות קודמות של נוכחות יהודית בארץ. התחום המדעי שבא לבסס את הזיקה היהודית אל הארץ ולהוכיחה היה הארכאולוגיה המקראית. בפנייה לתקופת המקרא היה ניסיון ברור לקשור מחדש את העולים החדשים אל העבר הקדום, תוך דילוג על התקופה הארוכה שנעדרה בה נוכחות יהודית ניכרת בארץ.⁵⁵ לאחר הקמת המדינה, בעיקר נוכח התגברות העימות הלאומי בין יהודים לערבים על הארץ, המשיכה הארכאולוגיה, וביתר שאת, לשמש אחד הכלים המרכזיים להבטחת השורשים ולחיזוק הקשר היהודי לארץ ישראל.⁵⁶ במחקרנו נמצא כי פעולות ברוח זו נעשו גם בירושלים המערבית בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה, וכי במקביל לעלייה לרגל להר הרצל ולהר ציון ובנוסף לגיבוש מסלולי סיור במערב העיר, נעשו ניסיונות, בעיקר לצרכים לאומיים וכלכליים, למציאת אתרים היסטוריים ולהחיאת שרידי העבר בחלקים המערביים של העיר.⁵⁷

54 ארכיון מדינת ישראל, 43.06, 5430, 17, דין וחשבון ועדת החקירה לענייני ירושלים, ב, 2 באוגוסט 1953.

55 Neil A. Silberman & David Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield 1997; מיכאל פייגה, שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב הישראלי, ירושלים תשס"ג, עמ' 22-35 והמקורות שם; Thomas W. Davis, *Shifting Sands: The Rise and Fall of Biblical Archaeology*, Oxford 2004 שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית, ירושלים תשס"ו, עמ' 1-36. על מקומו של דוד בן-גוריון בשיבה אל המקורות התנ"כיים ראו: זאב צחור, 'בן-גוריון והתנ"ך', מיתוס וזכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, בעריכת דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך, ירושלים ותל-אביב תשנ"ז, עמ' 140-149; שפירא, 'בן-גוריון והתנ"ך', העגלה המלאה, בעריכת ישראל ברטל, ירושלים תשס"ב, עמ' 121-146.

56 בין נקודות השיא בתולדות הזיקה בין הארכאולוגיה הישראלית בימיה הראשונים לציונות וללאומיות היהודית היו ללא ספק ממצאיו המפורסמים של יגאל ידין – מגילות בר-כוכבא, החפירות במצדה ובחצור ועוד. ראו: עמוס אילון, הישראלים: מייסדים ובונים, ירושלים ותל-אביב תשל"ב, עמ' 283-292.

57 שיקומם של אתרים ומבנים היסטוריים ופתיחתם למבקרים ולצרכים שונים היא אסטרטגיה תיירותית ידועה בעיר ההיסטורית, והיא תופסת מקום חשוב במודל ההתפתחות של העיר ההיסטורית-תיירותית שפותח בספרות המחקר. ראו: Gregory J. Ashworth, & John E. Tunbridge, *The Tourist-Historic City: Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City*, Amsterdam–New York 2000, pp. 85–87. על ירושלים בתקופת המנדט, ראו: Kobi Cohen-Hattab, 'Historical Research and Tourism Analysis: The Case of the Tourist-Historic City of Jerusalem', *Tourism Geographies*, VI (2004), pp. 279–302.

אחד הגופים הבולטים שהחל לפעול בכיוון זה בירושלים המערבית היה 'המחלקה לפיתוח ירושלים' מיסודה של הסוכנות היהודית.⁵⁸ המחלקה הייתה ערה לכך שלריבוי מקומות בעלי משיכה למבקר בחלקים המערביים של העיר תהיה תועלת מרובה: תבסס ההכרה בירושלים המערבית כבירה באורח בלתי אמצעי, ייחודה כמרכז תרבותי יועצם, ויגדל מספר התיירים ומספר ימי שהותם בעיר. לכל אלה תהיה כמובן גם משמעות כלכלית. בשיתוף עם מנהל התכנון שבמשרד ראש הממשלה, משרד הדתות, מחלקת העתיקות והעירייה, דאגה 'המחלקה לפיתוח ירושלים' לשפר את מראיהם של מונומנטים היסטוריים בעיר המערבית.⁵⁹ מחלקת העתיקות איתרה מספר מקומות היסטוריים בירושלים המערבית שכדאי לטפל בהם לטובת המבקרים השונים.⁶⁰ הראשון שבהם היה קברי הסנהדרין, קברים עתיקים ומעניינים, שנדמה היה שאפשר להכניס לביקורים בהשקעה קטנה באופן יחסי.⁶¹ יצוין כי אתרי קבורה היו מאז ומעולם מקומות של עלייה לרגל, בעיקר מסיבות דתיות. בעידן המודרני הפכו קברים בודדים ובתי קברות לאתרים המועדפים על מבקרים שונים, בהיותם מייצגים, בין היתר, את אחד הביטויים החשובים והאותנטיים של המורשת המקומית. וכך, לא אחת נעשה בהם שימוש לצרכים לאומיים.⁶² קברי הסנהדרין הוא שם שניתן לקבוצת מערות חצובות בסלע משלהי ימי הבית השני, שנתגלו בחלקה הצפון מערבי של ירושלים. הקבר המפורסם ביותר נמצא בקצהו

- 58 בכינוסו של הוועד הפועל הציוני, שהתקיים באוגוסט 1948, קיבלה 'הוועדה לענייני ירושלים' החלטה להקמת 'המחלקה לפיתוח ירושלים'. הנהלת הסוכנות מינתה את הרב זאב גולד, ממנהיגי 'המזרחי', לעמוד בראש המחלקה החדשה. היא החלה לפעול בספטמבר 1948 והתקיימה עד 1952. לפירוט פעולותיה של המחלקה ראו: המבוא לרשימת התיקים של ארכיון המחלקה לפיתוח ירושלים, 1948-1952, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים 2000, עמ' 3.
- 59 הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, המחלקה לפתוח ירושלים, דין וחשבון זמני על פתוח ירושלים בתקופה תשרי תש"ט-תשרי תשי"א (ספטמבר 1948 - ספטמבר 1950).
- 60 הארכיון הציוני המרכזי, S21/312, זיכרון דברים של הישיבה שבה נדונו חידוש העבודה בקברי סנהדריה ושימורם של מונומנטים עתיקים אחרים בירושלים היהודית, מחלקת העתיקות, 28 באפריל 1949.
- 61 שם, י' שנברגר אל י"א נבנצאל, ירושלים, 23 באוקטובר 1949. על קברי הסנהדרין בשלהי התקופה העות'מאנית, ראו: יהושע בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 37-39. ידיעה על התחלת החפירות בקברי הסנהדרין ראו: הארץ, 2 בדצמבר 1949, עמ' 5.
- 62 למבחר מחקרים המטפלים בקשר שבין מוות ובתי קברות לבין הלאומיות והתיירות המודרנית, ראו: A.V. Seaton, 'War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914', *Annals of Tourism Research*, XXVI (1999), pp. 130-158; John Lennon & Malcom Foley, *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*, London-New York 2000; David W. Lloyd, *Battlefield Tourism: Pilgrimage and Commemoration of the Great War in Britain, Australia, and Canada - 1919-1939*, Oxford 1998; John Towner, *An Historical Geography of Recreation and Tourism in Western World 1540-1940*, Chichester 1996, pp. 51-52. אחד הביטויים המעניינים להתגבשות מסורת של ביקורים בבתי קברות כחלק מן התיירות המודרנית היא זו שהחלה להתפתח בתקופת השלטון הבריטי ביחס לבית הקברות הצבאי בהר הצופים בירושלים. ראו: כהן-הטב (לעיל, הערה 30), עמ' 164-165. על קברו של הרצל כאתר עלייה לרגל ומשיכה למבקרים ראו: עזריהו (לעיל, הערה 28), עמ' 50-51.

הצפוני של המקום, 'קבר הסנהדרין', שהצטיין ברחבת כניסה מרשימה, במבנה ארכיטקטוני מרשים ובמספר רב של תאי קבורה, כשבעים בקירוב. מספר זה יצר מסורת מאוחרת שבמקום נקברו אנשי הסנהדרין הגדולה, שמנתה שבעים ואחד איש, ובעקבות כך כונתה השכונה הסמוכה סנהדריה. החשיבות המיוחדת שניתנה לקברי הסנהדרין נבעה מכך שהיה זה למעשה אחד מאתרי הקבורה היהודיים העתיקים ביותר ואחד השרידים החשובים של פעילות יהודית שנמצאו בחלק המערבי של העיר.⁶³ מחלקת העתיקות, משרד הדתות, המחלקה לפיתוח ירושלים והעירייה דאגו לניקוי המערות ולהכשרתן לביקורי מבקרים. סוכם שהמחלקה לפיתוח תרכו את העבודות ותגדיל את התקציב המיועד לכך, הביצוע יהיה בידי העירייה, הפיקוח המדעי בידי מחלקת העתיקות והריכוז האדמיניסטרטיבי בידי המחלקה לפיתוח ירושלים.⁶⁴ להכשרת הקברים נוסף גם נימוק כלכלי של מתן תעסוקה למספר פועלים.⁶⁵ מפת הקברים פורסמה אף במדריך למבקרים שהוציאו לאור משרד החינוך והתרבות ואגף העתיקות באמצע שנות החמישים.⁶⁶

בשנים הראשונות נזכרו אתרים היסטוריים וארכאולוגיים נוספים בירושלים המערבית שניתן להכשירם לביקור:⁶⁷ קבר בית הורדוס,⁶⁸ ברכת ממילא ובית הקברות המוסלמי העתיק הסמוך לה,⁶⁹ עמוד אבן במגרש הרוסים,⁷⁰ שרידי כנסייה ומנזר בשכונת אבו-תור (גבעת

63 הארכיון הציוני המרכזי S21/3121, מערות קברים בשכונת סנהדריה, חסר מחבר (קיץ 1951, משוער); שם, קברות היהודים בסנהדריה, חסר מחבר (קיץ 1951, משוער). תיאור הממצאים הארכאולוגיים באתר זה והמקורות לכך, ראו: אפרים שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 673, 678. סיכום מפעלי החפירה שנעשו במקום ראו לאחרונה: עמוס קלוזר ובוטו זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג, עמ' 264-266 והמקורות שם.

64 הארכיון הציוני המרכזי, S21/312, זיכרון דברים של ישיבת ועדת המשנה לסנהדריה, מחלקת העתיקות, ירושלים, 21 בנובמבר 1949.

65 שם, י"א נבנצאל, המחלקה לפיתוח ירושלים, ירושלים, אל הגזברות, ירושלים, 8 בנובמבר 1949.

66 מדריך קצר לקברי סנהדריה, הוצאת משרד החינוך והתרבות, אגף העתיקות, ירושלים תשט"ו.

67 ארכיון עיריית ירושלים, 1878, 29-42, זיכרון דברים של הישיבה שבה נדונו שימורם ופיאורם של המונומנטים העתיקים בירושלים היהודית, מחלקת העתיקות, ירושלים, 13 בנובמבר 1949.

68 מבנה קבורה חצוב בסלע בין מלון המלך דוד לשכונת ימין משה שגילה קונרד שיק בשנת 1892. תחילה ראו בו את קבר הורדוס שנוכח במלחמת היהודים ליוסף בן-מתתיהו, אך חוקרים שונים סברו שיש לחפש את קבר הורדוס צפונה משם, בסמוך לברכת הסולטן. אף יש הסוברים שמבנה זה נמצא מצפון לשער שכם. ייתכן כי בזמנו של יוסף בן-מתתיהו הייתה מצבה מעל לקבר ומכאן השם מצבת הורדוס. עבודת החציבה המשוכללת העידה כי זה היה מקום קבורתם של אנשים בעלי אמצעים ומעמד. הארכיון הציוני המרכזי, S21/312, קבר 'בית הורדוס', חסר מחבר (קיץ 1951, משוער). תיאור הממצאים הארכאולוגיים באתר זה והמקורות לכך, ראו: שטרן (לעיל, הערה 63), עמ' 673, 678; ולאחרונה ראו: קלוזר וזיסו (לעיל, הערה 63), עמ' 219-222.

69 בית הקברות המוסלמי בממילא היה בית הקברות היחיד שנותר בתחומי העיר המערבית לאחר חלוקת העיר. על בתי הקברות המוסלמיים בירושלים במאה הי"ט, ראו: בן-אריה (לעיל, הערה 61), עמ' 66-67.

70 במגרש הרוסים נמצא עמוד אבן ענק שטרם נחצב במלואו, במחצבה שבה הוחל בחציבתו. אורכו של העמוד הוא כשנים עשר מטר. מציאתו הוכיחה כי היו נוהגים לחצוב את עמודי הבניינים עוד לפני

העצה הרעה)⁷¹ ושרידי יישוב בשכונת שיח' באדר.⁷² פעילות זו נשאה פירות מסוימים, כפי שנמסר בדין וחשבון של הוועדה הבינמשרדית לשיפור האתרים ההיסטוריים משלהי 1950:

תייר שביקר בירושלים לפני שנה, לא מצא כמעט שום שריד עתיק בתחומי ירושלים העברית פרט לביקור בהר ציון. עתה לאחר פעולות מצומצמות (בהכרח לרגל שאלות תקציביות) של מחלקת העתיקות נוסף מקום ביקורים מעניין מאד – קברות הסנהדרין שבו רק החלה פעולת הניקוי והסידור... בית הקברות בממילא הוסיף עוד אתר מעניין לביקור, הר העצה הרעה, שרידים בגבעת רם, קבר בית הורדוס... עשויים להכריח את התייר להקדיש כמה ימים לביקורו בירושלים וסביבתה הקרובה... ערכן הראויות של עתיקותיה [של העיר] כמעט ולא נוצל עד כה.⁷³

החייאת שרידי עבר וניסיונות להופכם לסמלים לאומיים חדשים, בצד מניעים כלכליים שנלוו לעשייה זו, היו אפוא אחת האסטרטגיות שנקטה ההנהגה לביסוסה של ירושלים המערבית ולהבניית הזהות הלאומית ביחס אליה. ואולם המצב הכלכלי בראשית ימי המדינה נתן את אותותיו גם כאן, ובעיות במימון הפעילות עיכבו את סיום המלאכה. כך, לדוגמה,

שניתקו אותם מסלע מחצבתם. לפי גודלו וצורתו שוער בתחילה שהוא שייך לימי הבית השני, אולי לאחד מארמונותיו של הורדוס. עמוד דומה נמצא במחצבה במחנה יהודה בשנת 1934 בעת הפירת יסודות לבית. ראו: הארכיון הציוני המרכזי, S21/312, עמודים עתיקים באתר במחצבותיהם, חסר מחבר (קיץ 1951, משוער). לאחרונה היה מי שטען כי ייתכן שעמוד זה מאוחר יותר והוא נועד לכנסיית הניאה שנבנתה בירושלים בשלהי התקופה הביזנטית. ראו: יורם צפרייר, 'פרוקופיוס על כנסיית הקבר, הקארדו ו'אצבעו של עוג' בירושלים', קתדרה, 115 (ניסן תשס"ה), עמ' 27–30.

71 בשכונת אבו-תור, בדרום מזרחה של העיר ובסמוך לתחנת הרכבת, נמצא מנזר יווני על גבעה הנקראת בפי הנוצרים 'גבעת העצה הרעה'. לפי מסורת מימי הביניים עמד בה בזמנו של ישו ביתו של הכוהן הגדול כיפא. בברית החדשה (מתי כו, ג-ח) מסופר כי בבית זה התאספו 'ראשי הכוהנים וגדולי העם... ויוועצו לתפוש את ישו בערמה ולהמיתו', ומכאן השם 'גבעת העצה הרעה'. בתוך חצר המנזר היווני שעל פסגת הגבעה נמצאו שרידי כנסייה, ובה בית תפילה תת קרקעי המיוחס לראשית המאה הז'. הארכיון הציוני המרכזי, S21/312, דיר אבו-תור, חסר מחבר (קיץ 1951, משוער).

72 במערבה של ירושלים, בין רוממה לבית הכרם, נמצאת גבעה שנודעה בשם שיח' באדר. בקיץ 1949 נתגלו במקום שברי לבנים ורעפים שנשאו את חותם הליגיון הרומי העשירי. שרידים אלה, ושרידי חומות שבצבצו בנקודות אחדות, הוכיחו כי טמונים במקום שרידי יישוב. לפיכך, לפני שניגשה הסוכנות היהודית לבניית בנייני האומה, נערכו במקום חפירות ארכאולוגיות. החפירות בוצעו מטעם החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ומחלקת העתיקות, במימון של המחלקה לפיתוח ירושלים, מחלקת העתיקות, עיריית ירושלים וקרן חוסר העבודה של ההסתדרות הכללית. השרידים הקדומים ביותר שנתגלו במקום היו בורות חצובים בסלע מסוף ימי הבית השני, שנחצבו כנראה כדי לספק חומרי בנייה לעיר, בייחוד בזמנו של הורדוס. לאחר חורבן הבית שהה בשטח הליגיון העשירי והוא ניצל את המקום לתעשיית לבנים. כעבור זמן מה הכשירו הרומאים את המקום למטרה אחרת, אולי למגורים או לתעשייה. במקום נתגלו גם שרידי כנסייה ומנזר ביזנטיים. ראו: הארכיון הציוני המרכזי, S21/312, שיח' בדר, חסר מחבר (קיץ 1951, משוער). עוד על הממצאים הארכאולוגיים באזור זה, ראו: מיכאל אבי-יונה, 'החפירות בשיח' בדר (תש"ט)', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, טו (תש"י), עמ' 19–24.

73 ארכיון מדינת ישראל, 43.06, 5451, 6, דין וחשבון על עבודתה ומסקנותיה של הוועדה הבינמשרדית לשיפור אתרים היסטוריים, 1 באוקטובר 1950.

בראשית 1950 דווח כי קברי הסנהדרין מוזנחים והעבודה שהחלה לפני חודשים מספר הופסקה בגלל חוסר תמיכה מספקת של המוסדות השונים.⁷⁴ מחלקת העתיקות שאפה אמנם לרכוש כמה מן המגרשים שהיו טמונים בהם שרידי העתיקות, אך היעדר תקציב ראוי המשיך להשפיע על המלאכה במשך כל השנים. לא פעם נוקו שטחי העתיקות השונים, אך לאחר זמן מה שבו וזוהמו. לשם הבטחת הסדר והניקיון במקומות השונים הייתה דרושה שמירה קבועה, אך גם לכך לא נמצא תמיד מימון הולם.⁷⁵

ד. 'בנייני האומה' – מניעים וחזונות

המפעל הלאומי המרכזי שהוקם בירושלים המערבית בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה שהפעילויות בו היו עממיות ויועדו לקהל הרחב היה 'בנייני האומה'. כפי שיוצג להלן, הקמתו מסמלת מצד אחד הישענות על הסימבוליקה והמורשת היהודית וההיסטורית של העיר, ומצד אחר את התכנים הלאומיים החדשים שנוצקו לתוכו. באמצעות הקמת מרכז לכנסים ולפעילות לאומית ותרבותית, שזרכו ייחשף הציבור אל המפעל הלאומי, קיוו יוזמי המבנה להופכו לאתר המשיכה המרכזי בירושלים המערבית לתושבים ולמבקרים השונים בעיר. בתום מלחמת השחרור, עם חלוקתה של העיר, הציג ד"ר יצחק נבנצל, מנהל המחלקה לפיתוח ירושלים, את חזונו ביחס לעיר המערבית. בהיעדרם של גורמי המשיכה הטבעיים של העיר, אמר נבנצל:

היום יש ליצור נקודות משיכה חדשות אם ברצוננו להעסיק את התייר כמה ימים. בזה חשיבותו המכרעת של אותו מפעל גדול אשר בו התחילה המחלקה לפתוח ירושלים, היינו הקמת בנין גדול לקונגרסים, כינוסים, ותערוכות, עם אמפיתאטרון לחגיגות בקנה מידה בין-לאומי. מפעל זה יאפשר לירושלים להיות מרכז הפעילות התרבותית של העם היהודי כולו, ובוה למשך מדי שנה בשנה עשרות אלפי אורחים לביקורים ממושכים בעיר.⁷⁶

דניאל אוסטר, ראש עיריית ירושלים באותם ימים, ראה אף הוא בהקמת בנייני האומה את המפעל התרבותי החשוב ביותר שיוקם בישראל. הוא הדגיש את הפן הכלכלי בהקמתו:

74 ארכיון עיריית ירושלים, 1878, 29-42, ש' ייבין, מנהל מחלקת העתיקות, ירושלים, אל ד' אוסטר, ראש עיריית ירושלים, ירושלים, 15 במרס 1950.

75 כך, לדוגמה, נמסר כי בעזרת משרד הדתות נוקתה הכנסייה באבו תור אך המקום סגור לקהל בהיעדר תקציב לשומר במקום. ראו: ארכיון מדינת ישראל, 43.06, 5430, 17, דין וחשבון ועדת החקירה לענייני ירושלים, ב, 2 באוגוסט 1953; ארכיון עיריית ירושלים, 1857, 21-27, ש' ייבין, דו"ח משיבת המועצה המייעצת לעידוד התירות, 11 בנובמבר 1953, עיריית ירושלים, ירושלים. ידיעה אחרת, מאמצע שנת 1957, בנוגע למצב קברי הסנהדרין, מוסרת כי 'יש זוהמה בקברים, חסר שלט הסברה, אין שלט הכוונה למקום'. ראו: שם, 'סיור באתרים היסטוריים ואחרים', אריה וולף, עיריית ירושלים, המחלקה לפיתוח, 1 באוגוסט 1957.

76 הארכיון הציני המרכזי, S21/402, ד"ר י"א נבנצל, מנהל המחלקה לפיתוח ירושלים בסוכנות היהודית, 7 ביולי 1949, הרצאה בסוכנות היהודית בסדרה 'דעת אנשי הכלכלה'.

מפעל זה, של בנייני האומה, יהיה למרכז התרבות והתיירות לעם ישראל, ולאחד ממרכזי התרבות והתיירות החשובים שבעולם כולו. המפעל ימשוך אליו רבבות אורחים ותיירים: מן הארץ, מתפוצות ישראל ומקצווי כדור הארץ. כמיליון לירות תעלה הקמת המפעל, אולם מיליוני לירות, בחלקן במטבע זר, יורמו מדי שנה לירושלים ולישראל בכלל. בנייני האומה עשויים לשנות את מערכת הכלכלה הירושלמית מיסודה. קיום המפעל הזה יתן דחיפה חזקה גם להשקעות הון פרטי בענפי ההארכה, התעשייה, המלאכה, התחבורה והשירותים למיניהם ואף בחקלאות בסביבת ירושלים הקרובה.⁷⁷

היזום והרוח החיה מאחורי הקמת בנייני האומה היה אלכסנדר עזר (יבורוב), שנתמנה בשנת 1949 למנהל המדור הכלכלי של הסוכנות היהודית.⁷⁸ בתוקף תפקידו, ועל רקע ניסיונו הרב בארגון תערוכות מתוצרת הארץ וירידי המזרח בתל אביב בשנות העשרים והשלושים, הציג עזר למוסדות הלאומיים לבנות בירושלים המערבית בניין שיהיה מרכז לחיי העיר בכלכלה, בחברה ובתרבות.⁷⁹ הקמת בנייני האומה השתלבה אצל עזר בתפיסה רחבה יותר, שעיקרה החלפת ההגדרה המקובלת 'ירושלים – עיר הקודש לשלוש דתות', המתאים לירושלים המזרחית ולמקומות הקדושים, בהגדרה ההולמת יותר את ירושלים המערבית, המיוחדת ליהדות ולמדינת ישראל: 'ירושלים – המרכז הרוחני של היהדות העולמית'. בהצעה זו של עזר היה בכדי לייחד את ירושלים המערבית מבחינה רוחנית לטובת היהדות בלבד, ליצור המשכיות יהודית בחלק המערבי של העיר, ואף להרחיב את מקומה בתודעת היהדות העולמית ולא הארצישראלית דווקא. באמצעות בנייני האומה תוכל לדעתו ירושלים העברית לכבוש לעצמה מקום כמרכז רוחני ולאומי, והמושג 'ירושלים – המרכז הרוחני של היהדות העולמית', כהגדרתו, יקבל תוכן ממשי אם יצליחו להציג בעיר באופן קבוע את יצירותיה של היהדות העולמית בשטחי התרבות, האמנות והחברה. לשם כך על כל המוסדות היהודיים המרכזיים, המפלגות והארגונים, יהיה מושבם אשר יהיה, ליטול חלק בהפיכת ירושלים המערבית למרכז רוחני של היהדות ולמלא אותו תוכן באופן פעיל.⁸⁰

77 ארכיון עיריית ירושלים, 2095, 29–42, שכתוב ראיון רדיופוני עם ראש העיר דניאל אוסטר על הנושא: ירושלים קמה מחורבנה, 6 ביולי 1950.

78 אלכסנדר עזר (יבורוב; 1895–1973), יליד אוקראינה, היה מראשוני התנועה הציונית בסיביר. בשנת 1920 יצא לסין וייסד שם לראשונה נציגות של ההסתדרות הציונית העולמית, ובשנת 1921 עלה משם לארץ. היה המייסד והעורך של כתב העת הכלכלי 'מסחר ותעשייה' (1923–1934). משנת 1926 פרסם גם עיתון כלכלי בשפה האנגלית בשם: *Palestine and Near East*. לאחר מכן הוסב שם העיתון ל-*Palestine and Middle East*, והוא הופיע עד שנת 1944. בשנת 1949, עם ייסודה של 'חברת בנייני האומה', נבחר למנהלה הכללי. היה ממנהלי תערוכות 'כיבוש השממה' בשנת 1953 ותערוכת העשור' בשנת 1958 (ראו בהמשך המאמר). בשנת 1954 שימש ממונה על ענייני התיירות מטעם הממשלה, והחל בשנת 1956, עם הקמת החברה הממשלתית לתיירות (החמ"ת), התמנה ליועץ החברה. ראו: תדהר (לעיל, הערה 32), ג, תל-אביב תש"ט, עמ' 1348–1349; יעקב שביט, יעקב גולדשטיין וחיים באר (עורכים), לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799–1948, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 377.

79 הארכיון הציוני המרכזי, A458/27, מר אוסישקין, דברים בטקס פתיחת האולם על שם אלכסנדר עזר בבנייני האומה, 15 ביולי 1974.

80 שם, S21/99, א' יבורוב וו' טורונבסקי אל החברה הכלכלית למען ירושלים, לא מתוארך.

ברוח הרעיון הזה הוצבו אפוא שלוש מטרות שהמבנה ישמש להן. המטרה העיקרית הייתה ליצור מקום שבו יוכל הקונגרס הציוני לקיים מעתה והלאה את כינוסיו, לא בגולה אלא בירושלים. יתקיימו בו הקונגרסים היהודיים העולמיים ואף קונגרסים בינלאומיים אחרים. הקמת הבניין תבטא באופן הממשי ביותר את הקשר הנצחי של עם ישראל והתנועה הציונית העולמית עם ירושלים. הקמתו תגשים אפוא בפועל את החלום של התנועה הציונית להקים בעיר מרכז תרבותי ואמנותי. המטרה השנייה הייתה לאפשר לקיים בירושלים המערבית הצגות תאטרון, קונצרטים ופעילויות תרבותיות אחרות לציבור הרחב במבנה מודרני ומותאם לתקופה. המטרה השלישית הייתה לבנות בניין כינוסים גדול שיאפשר לקיים בעיר תערוכות בנושאים יהודיים ובינלאומיים.⁸¹ ממטרות אלה עולה שבנייני האומה יועד להיות אחד הכלים המרכזיים להפיכת ירושלים המערבית למרכז התרבות היהודי העולמי. הוא עתיד היה לסייע בכך לעיר לחזור ולתפוס מקום ייצוגי בעיני האומה והעולם כולו, ולמלא את התפקיד שמילאה ירושלים בחיי היהודים בכל העולם במהלך הדורות.

לנגד עיני יוזמי המפעל, ובראשם אלכסנדר עזר, עמדו קרוב לוודאי התערוכות והירידים שנערכו בארץ החל בשנות העשרים. הם משכו אליהם במהלך השנים מאות אלפי מבקרים והיו אחד הביטויים החשובים להתעניינות הגוברת של תיירים בארץ בימי השלטון הבריטי. אירועים אלה, דוגמת ירידי המזרח, שהוצגה בהם תוצרת הארץ והשתתפו בהם גם חברות מחו"ל, תפסו מקום מרכזי בשיווק של המגזר היהודי בארץ ובבניית הדימוי הייחודי שלו, והעידו על התפתחותה הכלכלית של הארץ לכדי מרכז סחר עם מדינות העולם.⁸² התערוכות והירידים השתלבו באפנת הירידים העולמיים הגדולים, שסחפה את המערב החל באמצע המאה הי"ט, כחלק מן התעוררות הלאומיות המודרנית, ונודעו במספר המבקרים הגדול שפקד אותם.⁸³

81 שם, S21/403, עובדות ומספרים להקמת בניין הקונגרסים והתערוכות בירושלים (ע"י חברת בנייני האומה בע"מ), דצמבר 1949, לא חתום; בנייני האומה בבנינים – ידיעות מוסמכות על המפעל בהתקדמותו, שנה א, גליון מס' 1, 1 בנובמבר 1950, עמ' 4-1.

82 על תופעת הירידים הבינלאומיים והאירועים הציבוריים הגדולים, שהתקיימו בעיקר בתל אביב בתקופת המנדט, ראו בהרחבה: ענת הלמן, התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל-אביב בשנות העשרים והשלושים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 120-157. ספרות מחקרית ענפה נכתבה על מרכזי כינוסים, פסטיבלים וירידים כתופעות עולמיות, על ההיסטוריה המודרנית של התפתחותם, על מקומם בטיפוח הגאווה הלאומית והמקומית ועל האופן שבו שימשו בעבר ומשמשים כיום מנוף לקידום התיירות באתרים שונים בעולם. ראו, בין היתר: David C. Petersen, *Convention Centers, Stadiums and Arenas*, Washington 1989; Colin M. Hall, *Hallmark Tourist Events: Impacts, Management and Planning*, London 1992; Christopher M. Law, *Urban Tourism: Attracting Visitors to Large Cities*, London 1993, pp. 39-68.

83 היריד העולמי הראשון התקיים בלונדון בשנת 1851 וביקרו בו כשישה מיליון מבקרים, כשליש מתושבי אנגליה באותה תקופה. השיא במספר המבקרים בירידים שהתקיימו עד מלחמת העולם השנייה נרשם ביריד בשיקאגו (1933), שבו ביקרו ארבעים ותשעה מיליון מבקרים בקירוב. ראו: Robert W. Rydell, *World of Fairs: The Century-of-Progress Expositions*, Chicago 1993; Maxine Feifer,

מתנאי התחרות הפומבית שהוכרזה לתכנון בנייני האומה עולה הרצון לבטא באופי הבניין ובנוכחותו הבולטת במרחב העירוני את תפקידו הייצוגי ואת מקומו בהבניית הזהות הלאומית והתרבותית החדשה של העיר המערבית:

גושי בניין אלה יהוו את הגרעין של מרכז אורחי וציבורי בירושלים שישמש את העיר, המדינה והיהדות העולמית. מתוך התחשבות באופי הבניין, תפקידו וסביבתו, הרי הפתרון השלם יתבטא לא רק בסידור הגיוני ופונקציונלי של כל האלמנטים השונים שהבנין יהיה מורכב מהם, אלא גם בעיצוב דמות ארכיטקטונית אמיתית ונאה של הבנין והרגש הממלכתי הטמון בו... יהיה זה המרכז הטבעי של העיר המתרחבת... וישלוט על כל הסביבה כמרכז ארכיטקטוני בולט, אשר אליו מופנה המבט מכל הצדדים.⁸⁴

בתחרות לתכנון המבנה השתתפו ארבעים ואחד אדריכלים וזכה בה האדריכל זאב רכטר, שנחשב לאחד מראשי התנועה המודרנית בארכיטקטורה בארץ. רכטר צבר מוניטין רב בזכות עבודותיו בשנות השלושים והארבעים, בעיקר בתכנון מבני מגורים ומבנים שונים בקיבוצים.⁸⁵ על מערכת השיקולים של רכטר בתכנון בנייני האומה, המשלבת מודרניות עם המשכיות של המורשת היהודית, הוא העיד:

מיום שהתחלתי לבנות בארץ ישראל, הגעתי לכלל הכרה, שאנו זקוקים לבנינים מודרניים, בנינים שיספרו לדורות הבאים על רוחם היוצרת של היהודים בדורנו ועל החברה החדשה שהם מקימים בחלק זה של העולם. ולכן יהיו 'בניני האומה' יפים ונרחבים. אך הקו יהיה פשוט ככל האפשר והחומר – אבן ירושלמית ורדרדה. הייתי רוצה, כי יהיה זה מקדש מעט ליהדות.⁸⁶

אמנם, רכטר רצה שבנייני האומה יבטא את ההמשכיות של היצירה היהודית ואף יהיה מעין מקדש מעט ליהדות, אך גם ראה להדגיש שלמרות ממדיו ישדר הבניין אווירה של חופש,

Tourism in History: From Imperial Rome to the Present, New York 1986; Donald Getz, *Festivals, Special Events and Tourism*, New York 1991

84 מצוטט אצל דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים: הבנייה המודרנית מחוץ לחומות 1948–1990, ירושלים 1991, עמ' 92.

85 זאב רכטר (1899–1960), יליד קובלבקה שברוסיה, עלה ארצה בשנת 1919 על סיפונה של האנייה 'רוסלאן'. למד אדריכלות ונחשב לראשון המתכננים של בנייני עמודים בתל אביב (1933). משנת 1934 התמסר להקמת מבני ציבור. הראשון היה בית המלון בקליה שעל חוף ים המלח (1936), ואחר כך חדרי אוכל בקיבוצים ובבתי חולים כמו 'אלישע' על הכרמל. בהמשך תכנן את בנייני האומה ואת היכל התרבות בתל אביב (1957, עם דב כרמי). ראו: שביט ואחרים (לעיל, הערה 78), עמ' 469.

86 ש' דור, שיחה עם האדריכל ז' רכטר, מעריב, 5 במאי 1950. על הסגנון העיצובי של המבנה נמתחה ביקורת, בטענה שקשה להתעלם מן הנוכחות הכבדה והבלתי נעימה של הבניין הניצב אטום בראש גבעה רמה. גם החלון החזיתי הגדול אינו מותיר מרחב לקנה המידה האנושי. רכטר הושפע כנראה מארכיטקט שוודי בשם גונאר אספלונד, שתכנן כמה מבנים מרשימים בשטוקהולם הנשענים על צורות גאומטריות נקיות וישרות וזויות, הגזומה בממדים וקירות שטוחים ומאורכים. צורת הבניין הסופית הייתה אופיינית לאדריכלות הכבדה והמגושמת של הרבה אולמות ציבוריים שתוכננו בשנות החמישים, בעיקר במערב אירופה ובמזרח. ראו: רן שחורי, זאב רכטר, ירושלים 1987, עמ' 46–48.

על רקע אווירת היצירה הלאומית החדשה בימיה הראשונים של המדינה. על האדם להרגיש עצמו חופשי ונוח בבניין, כיוון שרק באווירה שכזו יוכל כישרונו לבוא לידי ביטוי מלא. למעשה, רכטר ראה בעיני רוחו בניין המבטא בצורה המושלמת ביותר את השילוב שבין מסורת לחידוש, שילוב בין עצמאות מדינית לבין המורשת היהודית – וכל זאת בירושלים החדשה, בירת המדינה היהודית המתפתחת.⁸⁷

ביום חתימת מגילת היסוד של בנייני האומה (ז' שבט תש"י) היטיב אף בן-גוריון לעמוד על החשיבות הלאומית של הקמת הבניין בירושלים, וראה בו המשכיות סמלית של העיר המערבית:

ירושלים אינה רק בירת המדינה, אלא הייתה ותהיה בירת האומה העברית. ירושלים ברבנותה של ישראל תשמש מרכז הרוח, המדע, התורה, שוחרי הטוב והצדק של כל ישראל בעולם. בירת מדינת ישראל תאכסן בתוכה בתוקף המקום שהיא תופסת בהיסטוריה היהודית והעולמית גם כינוסים יהודיים ועולמיים, ותהיה למרכז עולמי של הצדק והשלום בעולם.⁸⁸

דברים ברוח זו נכתבו גם במבוא למגילת היסוד של הבניין: בנייני האומה יהיו 'היכל-מועד לאומה בכל דרכי יצירתה, מקום כנוס להשגינו בחומר וברוח ובית גניזה ומשכית לאוצרות התחיה הלאומית'.

הבניין עתיד היה להשתבץ בתכנית הקריה הירושלמית שהתוו מתכנני העיר המערבית: על שלוחת גבעת רם ועל גבעת האוניברסיטה השוכנת מעבר לכביש רופין יקום המרכז השלטוני, ואילו מצדה השני של הגבעה יוקם המרכז לתרבות ולרוח.⁸⁹ רצה הגורל ובזמן

87 'בן-ארי, בנייני האומה בירושלים: שיחה עם האדריכל ז. רכטר', הדור, 19 בנובמבר 1950.
88 חתימת מגילת היסוד של בנייני האומה התקיימה בישיבה חגיגית של מליאת הסוכנות היהודית, והשתתפו בה נשיא המדינה, ראש הממשלה, שרים, חברי כנסת, חברי הנהלת הסוכנות, ראשי המוסדות הכלכליים, מוזמנים רבים ועיתונאים. ראו: אצ"מ, KH4/6236, בנייני האומה בע"מ, בנין הכינוסים ירושלים, חוברת שיצאה לאור לרגל חתימת מגילת היסוד של בנייני האומה, ז' בשבט תש"י (25 בינואר 1950). הודעה על כך נמסרה גם בעיתונות התקופה, ראו לדוגמה: מעריב, 25 בינואר 1950; הארץ, 25 בינואר 1950.

89 הארכיון הציוני המרכזי, S21/403, עובדות ומספרים להקמת בנין הקונגרסים והתערוכות בירושלים (ע"י חברת בנייני האומה בע"מ), דצמבר 1949, לא חתום; שם, A458/1, ז' גולד, המחלקה לפיתוח ירושלים, ירושלים, תזכיר לראש הממשלה, 18 באוגוסט 1949. תכנון המוקד השלטוני-התרבותי התבסס בעיקרו, ככל הנראה, על אדריכלות הקריית (campus architecture) שהייתה מקובלת באותה תקופה ועיקרה ריכוז תפקודים עירוניים חשובים במתחם אחד. בדרך זו ביקשו המתכננים לייעל את הקשרים החיוניים בין המבנים במערכת תפקודית אחת ולהקנות להם חשיבות ודגש עירוני חזותי, הנובע מעצם ריכוזם באתר אחד. ראו: קרויאנקר (לעיל, הערה 84), עמ' 90. על התכנון והפיתוח של קריית המוסדות הלאומיים בירושלים, ראו: הומינר (לעיל, הערה 24), עמ' 76-81. על התכנון האורבני הכולל של ירושלים המערבית, ראו: אביה השמשוני, יוסף שבייד וציון השמשוני, תכנית אב ירושלים 1968, ירושלים תשל"ג, ב, עמ' 78; אלישע אפרת, ערים ועיור בישראל, תל-אביב תשל"ז, עמ' 49-62; מירון בנבנשתי, מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת, ירושלים תשל"ג, עמ' 85-92; דוד עמירן, 'קווי יסוד בהתפתחותה של ירושלים 1860-1985', ירושלים הבנויה: קווי יסוד בהתפתחותה של ירושלים (אריאל, 43), ירושלים תשמ"ז, עמ' 9-70.

חפירת יסודות הבית נמצאו במקום שרידים קדומים של מחנה הלגיון הרומי העשירי.⁹⁰ אלכסנדר עזר ואחרים ראו בכך כמובן סמליות רבה: 'במקום ממנו יצאו מחריבי הבית, יקום הבנין שיהיה מרכזי בתקומתו של העם'.⁹¹ ואולם חזונות וסמאות לחוד ומציאות לחוד. במצוקה הכלכלית הקשה של ראשית שנות החמישים נקלעה עד מהרה הבנייה לקשיים כלכליים, וחסרו אמצעים מספיקים שיבטיחו את השלמתה. יחד עם זאת בראשית 1951, כחצי שנה בלבד לאחר התחלת הבנייה, החליטה ההנהלה של מליאת הסוכנות שהקונגרס הציוני הבא יתקיים לראשונה בארץ בקיץ 1951. הוא צריך להתכנס באולם בנייני האומה, אף שהבניין יהיה מושלם רק בחלקו, ברוח המטרות שנלוו להחלטה להקים את הבניין.⁹² אכן, באוגוסט 1951 התקיים במקום הקונגרס הציוני ה'כ"ג, הקונגרס הציוני הראשון שהתכנס במדינת ישראל, אך הכינוס היה במבנה לא גמור, בחלק שהוכשר לכך באופן ארעי.⁹³ הקשיים התקציביים המשיכו ללוות את הקמת הבניין גם בשנים הבאות. האירועים הבולטים הבאים בתולדות המבנה, תערוכת 'כיבוש השממה' בשנת 1953 והקונגרס הציוני ה'כ"ד בשנת 1956, התקיימו גם הם בבניין לא גמור. לקראת שנת 1958 זורזה מעט בנייתו לטובת 'תערוכת העשור' למדינה, אך המבנה הושלם רק בראשית שנות השישים. מאז ועד לחנוכת תאטרון ירושלים בשנת 1971 שימש בנייני האומה כאולם המופעים והאירועים העיקרי של הבירה, ונערכו בו רוב הקונצרטים, מופעי הבידור וההתכנסויות הפוליטיות והחברתיות הגדולות שהיו בעיר.

ה. 'בנייני האומה' כמקום התערוכות הבינלאומיות ותערוכת העשור

המבחן הבולט הראשון למימוש הכוונה לקיים בבנייני האומה כינוסים בינלאומיים היה בתערוכת 'כיבוש השממה', שהתקיימה, לאחר כמה דחיות, בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1953. זו הייתה התערוכה הבינלאומית הראשונה שהתקיימה בארץ למן ייסודה של מדינת ישראל. ברקע עמד כאמור הרצון לפתח את ירושלים כעיר של כינוסים וליצור בה מפעלי תרבות, אמנות, ספורט ופולקלור עממיים, המתאימים למדינת ישראל ובעיקר לרוח הלאומית החדשה. מכיוון שהעיר לא הייתה עיר תעשייתית, ובחלקה המערבי נעדרו אותם אתרים היסטוריים מפורסמים, ראתה הנהלת בנייני האומה חשיבות לאומית וכלכלית ראשונה במעלה בעידוד ובפיתוח תחום התערוכות והכינוסים בעיר.⁹⁴ מארגני התערוכה ביקשו להשיג כמה מטרות

90 על כך ראו לעיל, הערה 72; בנייני האומה בבנינים (לעיל, הערה 81), עמ' 4.

91 הארכיון הציוני המרכזי, A458/27, 22 בדצמבר 1974, דברים לזכרו של אבא, בית הכרם, ירושלים, לא חתום.

92 ארכיון מדינת ישראל, 48-23, 4493, 8, א' עזר, מנהל חברת בנייני האומה בע"מ, אל מנהל אגף המשנה לחמרי בנין ובניה, משרד המסחר והתעשייה, ירושלים, 31 בינואר 1951.

93 בן-אריה ווגר (לעיל, הערה 53), עמ' 100.

94 ארכיון מדינת ישראל, 23-48, 4512, 29, דב יוסף, שר המסחר והתעשייה, ירושלים, תזכיר על תערוכת 'כיבוש השממה', 18 בנובמבר 1952.

בקיום תערוכה דווקא בעיר ובנושא כיבוש השממה: להראות את הישגי הארצות השונות במאבקן נגד השממה; להציג שיטות חדשניות בתחומי החקלאות השונים; להפוך את העיר למקום מפגש בינלאומי למשלחות מסחריות; לעודד את התפתחות יחסי המסחר בין ישראל לארצות אחרות; לסייע בפיתוח החקלאות והתעשייה במזרח התיכון, וכן לעודד את ההתפתחות הכלכלית של ישראל ושל ארצות אחרות על ידי יישוב השממה.⁹⁵

בתערוכה השתתפו חברות מאירופה ומאמריקה וכן חברות ישראליות רבות. הן הציגו את מוצריהן בשלושה ביתנים עיקריים: חקלאות, בניין ותחבורה. ביתנים מיוחדים הוקמו להתאחדות בעלי התעשייה, לפועל המזרחי ולהסתדרות, וכן לכמה חברות נפרדות כמו חברת הנפט 'של'. באולם הקונצרטים הגדול התקיימו הופעות, קונצרטים ואירועים אחרים: כינוס פיתוח הנגב, יום המכבייה, יום הסתדרות המורים, ועידה לקידום המדע, יום הנוער, יום הכפר ויום מדינת ישראל. כמו כן הוקרנו כשלוש מאות סרטים שהראו כיצד נכבשו השממות בארצות אחרות. ביתן מיוחד בתערוכה היה הביתן הישראלי, שכלל תצוגה משותפת למשרדי הממשלה ולמוסדות המיישבים (הסוכנות היהודית, הקק"ל ופיק"א). הוצגו בו פתרונות בתחום הייעור וייבוש הביצות בארבעה נושאים עיקריים: קרקע, מים, התיישבות חקלאית והאדם כובש השממה, תוך התמקדות בצרכיו השונים: טיפול רפואי, סעד, תרבות וחינוך.⁹⁶

בסיכום התערוכה מסר יושב ראש מועצת המנהלים שלה כי בתשעה עשר ימי התערוכה ביקרו בה כששת מאות אלף איש: מחו"ל, מכל חלקי הארץ ומירושלים עצמה. זו הייתה לדעתו 'הזדמנות יחידה במינה לכל אותם הרבבות היושבים בתוכנו ולא ידעו ולא הכירו את מפעלי ההתיישבות והבנין של המדינה – לראות, להבין וללמוד את הנעשה בארץ'. להערכתו, התערוכה הגדילה את מחזור הכספים של העיר בסכום של לפחות מיליון לירות, השפעה שניכרה בבתי הקפה, במלונות, במקומות הביילוי, בחנויות ובתחבורה העירונית.⁹⁷ תיאור מפי אחד המבקרים בתערוכה מלמד כי היא עוררה התרגשות גדולה:

העם נהר ברבבותיו בכל כלי תחבורה אפשריים לעבר בניי האומה. הם הצטופפו באוטובוסים מלאים עד כדי מחנק נפש. הם נדחסו בקרונות הרכבת בלי אויר לנשימה. מי שהייתה הפרוטה מצויה בכיסו, לא חס על עשרות לירות בשביל 'ספישלים' למיניהם. הוא לא רטן על המחירים המפולפלים במסעדות ובתי המלון. הוא שמע שבתערוכה יש משהו המלהיב את הרוח בימים טרופים אלה.⁹⁸

את תיאור המסע אל התערוכה, ואת הביקור בה ש'הלהיב את הרוח', ניתן לדמות במידה רבה למעין מסע עלייה לרגל וביקור במקום קדוש. מיקומה של התערוכה בירושלים דווקא,

95 שם, תערוכת כיבוש השממה, דוח התקדמות מס' 1, פברואר 1952; ארכיון עיריית ירושלים, 1988, 19-1-29, 'כבוש השממה', תערוכה בינלאומית ויריד עמים, תקנות כלליות.

96 ארכיון מדינת ישראל, 23-48, 4512, 29, א' סמואל, מנהל המשרד האירופי של התערוכה, 'התערוכה בבנינה', עלון התערוכה מס' 3, ט"ז אלול תשי"ג, 27 באוגוסט 1953.

97 שם, ו' איתן, יו"ר מועצת המנהלים של תערוכת 'כבוש השממה', ירושלים, אל מ' שרת, מ"מ ראש הממשלה, ירושלים, 6 בדצמבר 1953.

98 י' קימלמן, 'קול המון כקול שדי', ידיעות אחרונות, 16 באוקטובר 1953.

והרצון לבסס את מעמדה כבירה בתקופה הנדונה, מעצימים כמובן דימוי זה. בתערוכה ביקרו בני כל המעמדות, המון 'העם', ש'נהר ברבבותיו' והצטופף ב'אוטובוסים מלאים עד כדי מחנק נפש' ו'בלי אויר לנשימה', וגם 'מי שהייתה הפרוטה מצויה בכיסו', שהשתמש ב'ספישלים', במוניות, לשם כך. כמו בעלייה לרגל, דומה שקשייה של הדרך העצימו את המפגש עם המקום הקדוש ואת החוויות שהתרחשו בו.⁹⁹

התערוכה הגדולה השנייה שהתקיימה בבנייני האומה הייתה כאמור 'תערוכת העשור', שנפתחה בירושלים בחמישה ביוני 1958 ונסגרה ב-21 באוגוסט אותה שנה. התערוכה נערכה על פי החלטת הממשלה והייתה חוליה אחת בשרשרת חגיגות שנת העשור כולה.¹⁰⁰ מטרתה המוצהרות העיקריות של התערוכה היו לסכם את אירועי העשור הראשון ולתת לתושבים מידע על מה שהתרחש במדינה באותן שנים, לעורר הזדהות של הצופה ולקשור אותו לא רק למציאות היומיומית אלא גם לעברה ולעתידיה של המדינה, לשמש הצדקה להקמת המדינה באמצעות הדגשת הטעם שבסבל ובקרבות, ובכך למלא תפקיד חינוכי-לאומי ביחס למשמעות החיים במדינת ישראל.¹⁰¹

מה היו הנימוקים לעריכת התערוכה בירושלים ולא בתל-אביב או בחיפה? נשמעו הן טיעונים המלמדים על המקום שייחסה הממשלה לתערוכה כחלק מתהליך גיבוש האומה והבניית זהותה הלאומית וביסוסה, הן נימוקים כלכליים. כך, לדוגמה, היו מי שטענו כי עריכת תערוכה גדולה בירושלים תוסיף משקל ותוקף יתר לטענה שירושלים היא בירת המדינה, או שהתערוכה תחייה את ירושלים הרדומה לתקופה מסוימת ותהייה גורם כלכלי חשוב בעיר. זאת ועוד, בירושלים קיימים התנאים המתאימים לקיום תערוכה שכזו, בבנייני האומה, לעומת מקומות אחרים שבהם היא תעלה כסף רב.¹⁰²

99 חלוץ המחקר של תופעת העלייה לרגל הוא האנתרופולוג ויקטור טרנר, המדבר על עלייה לרגל כתהליך חברתי: במהלך העלייה לרגל מתנתקים המשתתפים לחלוטין מן המסגרת הריבונית המקורית של חברת המוצא ומקיימים ביניהם יחסים המבוססים על שוויוניות וספונטניות. זו החוויה הלומינאלית של קהילת השווים, שבה נמחקים הבדלי מעמד, קשרים הופכים ספונטניים והאחר הופך לאח. ראו: Victor Turner, *Dramas, Fields and Mataphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca-London 1974, pp. 166-230. הדגם של טרנר משנות השבעים פתח אפשרויות בחקר תופעת העלייה לרגל בשנים שלאחר מכן. ראו: John Eade & Michael Sallnow (eds.), *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*, London-New York 1991, pp. 1-29; Erik Cohen, 'Pilgrimage Centers: Concentric and Excentric', *Annals of Tourism Research*, XIX (1992), pp. 33-50. ולאחרונה: אורה לימור ואלחנן ריינר (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים - אסופת מאמרים, רעננה תשס"ה.

100 על חגיגות שנת העשור ראו בהרחבה: אסף זלצר, השתקפויות מדינה ומרחבה בחג לאומי - אירועי העשור למדינת ישראל (1958-1959), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו.

101 ארכיון מדינת ישראל, 62, 319, תערוכת העשור - המתווה הכללי. מובא אצל: גליה לימור, תערוכת העשור: תערוכה שנעלמה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1992, עמ' 34. תודתי נתונה לד"ר אסף זלצר על שהפנה את תשומת לבי לעבודת מחקר זו.

102 ארכיון מדינת ישראל, 62, 318, תזכיר על תערוכת הישגים בבנייני האומה בירושלים במסגרת חגיגות העשור לעצמאות ישראל בשנת 1958, 20 בינואר 1957.

ההחלטה לקיים את התערוכה בשטח בנייני האומה נועדה גם לזרז את בנייתו או לכל הפחות לקדם את העבודה במידה ניכרת. התערוכה התקיימה ברחבה שבחזית הבניין ונחלקה לשני חלקים עיקריים: 'האגף הלאומי' ו'האגף המשקי'. לרגל התערוכה הושלמו כמה חלקים במבנה ובסביבתו, ובמהלכה עבדו בה במשמרות כמאתיים עובדים בשירותים שונים, בנוסף לצוותי משטרה, מגן דוד אדום ומכבי אש וצוותי הנהלה ואחזקה.¹⁰³ עם נעילת התערוכה פורסם בעיתונות כי מספר המבקרים בה הגיע ל-600,000 אלף איש (מתוכם כ-154,000 ילדים), לעומת 850,000 אלף שציפו להם בתחילה. בספר העשור נטען כי מספר המבקרים בתערוכה היה חצי מיליון.¹⁰⁴ בין כך ובין כך, לפחות כשליש מכלל תושבי המדינה היהודים באותה עת ביקרו בתערוכה.¹⁰⁵

אכן, הממשלה ומועצת המנהלים של התערוכה ייעדו אותה לתושבי המדינה ולתיירים כאחד, ועשו מאמץ שהיא תישא אופי של מפעל חינוכי והסברתי ותספק עניין למבקרים בה.¹⁰⁶ במחקרה על תערוכת העשור הראתה גליה לימור שהתכנים שהובלטו בתערוכה נשאו אופי ציוני-חילוני והתמקדו במדינת ישראל הצעירה. יחד עם זאת, מוסיפה ומטעימה לימור, מיקומה של התערוכה בירושלים העניק לתערוכה מעמד מיוחד, והעבר ההיסטורי והדתי של העיר הוסיף לה תכנים שמעבר להווה. תערוכת העשור הייתה האירוע הגדול ביותר בשנות חלוקתה של ירושלים. היא משקפת ניסיון להבליט את מפעליה הלאומיים של המדינה, ודווקא בירושלים המערבית, המנותקת ממורשתה הדתית, אך גם לקשור את המורשת הציונית-המודרנית למורשת הדתית וההיסטורית של העיר.¹⁰⁷

במהלך השנים נשמעו גם דברי ביקורת על בנייני האומה, ולא ניתן להתעלם מהם. במאמר מאמצע שנות החמישים ביטא הסופר חיים גורי את היחס הדואלי לעצם הקמת המבנה, שכן יש צורך במוסדות תרבות אך קיימת דחיפות גדולה יותר במתן פתרונות לצרכים בסיסיים:

מצד אחד שמחים אנו לכל בניין המוסיף בממדיו ויופיו כבוד ועצמה לארצנו. מאידך, מלווה אותנו הרגשת מועקה, אנו מקימים בנייני פאר, החייבים לקום, שעה שחלק ניכר מאזרחי המולדת מתפלש במשכנות הדלות הזועקים עלבון אנושי. ארץ זקוקה לבניינים גדולים, בלעדיהם מאבדת היא את החוש ליופי ולעוצמה. אך שמא במקביל לבנייני התפארת הקמים יש לחסל את ה'סלאמס', להקטין את הפער הכאוב והמסוכן. תרבות אמת היא קודם כל

103 לימור (לעיל, הערה 101), עמ' 6.

104 שם, עמ' 10.

105 בשנת 1958 מנתה האוכלוסייה היהודית בארץ 1,810,148 נפש. ראו: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל תש"ך, ירושלים תשכ"א, עמ' 12, לוח 6.

106 ישיבת מ/שיז של הממשלה, 17 בפברואר 1957; ארכיון מדינת ישראל, 62, 318, ישיבה מס' 1 של מועצת המנהלים של התערוכה, 8 ביולי 1957.

107 עוד לעניין הזיקה בין הציונות והלאומיות היהודית לבין שורשיה הדתיים וההיסטוריים, ראו: זלי גורביץ וגדעון ארן, 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', אלפיים, 4 (תשנ"ב), עמ' 9-44; Yael Zerubavel, *Recovered Roots – Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995. וראו גם במחקרים שהובאו לעיל, הערות 55-56.

תרבות של רמה כללית. קשה שלא לברך על מפעל בנייני האומה, שיעלה כ-5,000,000 ל"י. אנו זקוקים לו. אך אנו זקוקים לו, שעה שישראלים רבים זקוקים עדיין לקורת גג.¹⁰⁸

גורי גם מתח ביקורת באותה עת על מראה השלד הערום והענק שעמד ריק לאחר שהחלה בו העבודה בראשית 1950:

כידוע נפסקה העבודה לאחר שנה ומחצה, ומאז ועד ספטמבר 1954, עמד הבניין כמפלצת ענקית אפורה, זוקפת אגרופי ברזל ובטון, מעוררת פחד ומחשבות נוגות. תושבי ירושלים שעברו ליד הבניין שהיווה, כאמור, סימפונייה-בלתי-גמורה של עמודים וקירות מצולפים בגשם (חורף) ונחרכים בשמש (קיץ) – קראו למקום בשם 'חרכת אל-אומה'.¹⁰⁹

גם מן הכיוון הדתי נשמעו טענות: איה מקום תורה – שאל הרב הראשי הרצוג מעל דפי עיתון 'הצופה', ודיבר על הצורך לבנות משכן נאות לרבנות הראשית לארץ ישראל. בניין זה יהיה מרכז דתי עולמי, שיצביע באופן מובהק על הקשר בין ירושלים החדשה לבין מורשתה הדתית של העיר שנותרה בחלקיה המזרחיים, ויוכל להתקיים בו הפסוק 'כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם' (ישעיהו ב, ג).¹¹⁰

קיום התערוכות בבנייני האומה חשף גם קשיים לא מעטים בעידוד התיירות לבירה ובהפיכתה מרכז למבקרים. לתערוכה הראשונה, תערוכת 'כיבוש השממה', לא הייתה הצלחה של ממש במשיכת תיירים מן העולם. התברר שחלקם של התיירים שביקרו בתערוכה (מתוך כ-600,000 מבקרים שכאמור ביקרו בה) היה קטן, וגידול מועט נרשם במספר התיירים שביקרו בישראל בחודש ספטמבר 1953 לעומת התקופה המקבילה בשנת 1952. נראה שאחד הגורמים העיקריים לכך היה הפרסום של התערוכה בחוץ לארץ זמן קצר מדי לפני פתיחתה.¹¹¹ קושי נוסף שהעיב על התערוכה היה סירובן של המעצמות הגדולות ושל מרבית מדינות העולם להשתתף באופן רשמי בתערוכה ישראלית בגלל קיומה בירושלים, שכאמור לא הכירו בה כבירתה של מדינת ישראל.¹¹²

108 חיים גורי, "חירבת אל-אומה" משנה את פניה, למרחב, 27 באפריל 1956.

109 שם.

110 הצופה, 16 ביולי 1950. היכל שלמה, מושב הרבנות הראשית, נתנך בירושלים בל"ג בעומר תשי"ח. ראו: זרח ורהפטיג, 'הרבנות הראשית והיכל שלמה', הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה לייסודה, בעריכת איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 1066-1088.

111 ארכיון מדינת ישראל, 23-48, 4512, 29, י' צוריאל, מ"מ מנהל מרכז תיירות, ירושלים, אל י' רישין, מנהל מחלקת הפרסום של תערוכת 'כבוש השממה', בנייני האומה ירושלים, 21 באוקטובר 1953. מדיני ועדת התכנון למפעלי בנייני האומה, 29 ביוני 1951, עולה שהייתה כוונה לקיים את תערוכת כיבוש השממה בסתיו 1952, אלא שהממשלה התמהמהה ולא החליטה סופית על השתתפותה, ועל כן לא התאפשר להקים את הגוף שיחתום על חוזים עם מוסדות של ממשלות זרות ושל ארגונים אחרים המוכנים להשתתף בתערוכה. הוצע לדחות אפוא את התערוכה לשנת 1953. ראו: שם, 36-48, 7302, 17, ש' לברטוב, זיכרון דברים מישיבת ועדת התכנון למפעלי בנייני האומה, 29 ביוני 1951.

112 איתן לשרת (לעיל, הערה 97); איתן מצייין כי מדינות מסוימות, שהשתתפותן נמנעה מבחינה מדינית בגלל מעמדה של ירושלים, סיעו באופן עקיף לחברות מארצותיהם שהשתתפו בתערוכה.

גם על תערוכת העשור נמתחו דברי ביקורת לא מעטים, בעיקר בעיתונות התקופה.¹¹³ לקראת התערוכה שופץ אמנם המבנה של בנייני האומה ושניים מכתליו כוסו, אך השניים האחרים נותרו במערומיהם. על כך נכתב בעיתונות יום לאחר הפתיחה: 'כעת כוסתה רק מחציתה של הכלימה'.¹¹⁴ אחד המבקרים החריפים של התערוכה היה השבועון 'העולם הזה', שפרסם על התערוכה מאמר ביקורת קשה תחת הכותרת 'תערוכת האסון'.¹¹⁵ הוא טען, בין היתר, שלקראת התערוכה לא הושלמו כל המדורים, אגפים אחדים לא היו מוכנים לפתיחה כלל, התערוכה משעממת ועמוסת תמונות הדומות זו לזו, וכן יש בה סממאות ריקות מתוכן ומספרים לעיפה.¹¹⁶ יתר על כן, אם אחת הסיבות המכריעות לקביעת בנייני האומה כמקום עריכתה של תערוכת העשור הייתה הטענה שבכספי התערוכה אפשר יהיה לקדם את השלמת המבנה, הרי התברר שלא כך התגלגלו פני הדברים. לרגל העלויות הגבוהות של שתי התערוכות הוחלט לא להמשיך בארגון תערוכות נוספות בבנייני האומה עד שיהיו השטחים מסביב לבניין והבניין עצמו מוכשרים לכך די הצורך. למעשה, חזון בנייני האומה כמרכז של כינוסים בינלאומיים לא מומש במלואו כל עוד לא צורף המבנה לאיגוד הבינלאומי של בתי קונגרסים שמושבו היה בעיר לוזאן שבשווייץ. רק בשנת 1964, כחמש עשרה שנה לאחר הנחת אבן הפינה, ביקרה משלחת מטעם איגוד זה בבנייני האומה, ובעקבות מסקנותיה נתקבל בבנייני האומה כאכסניה היחידה בישראל החברה באיגוד הבינלאומי הזה.¹¹⁷

1. סיכום

בעשור הראשון למדינת ישראל נעשה ניסיון לעצב את ירושלים המערבית כעיר הבירה, שיימצאו בה מוסדות השלטון ומבני הייצוג הלאומיים. ממחקרנו עולה כי בתקופה זו נעשו ניסיונות להבניית הזהות של הבירה החדשה ולטיפוח הזיקה הלאומית באמצעות כמה מפעלים סמליים שנשארו אופי עממי ורגשי, היו בלתי אמצעיים ומטבע הדברים נגעו יותר לחיי היומיום של התושבים. גיבוש כמה מסלולי סיור בשכונות הוותיקות והחדשות שקמו ברחבי העיר המערבית, יצירת אתרים אלטרנטיביים לעלייה לרגל והופעת מסורות דתיות וחילוניות הקשורות בהם, ניסיונות להחייאת אתרים ארכאולוגיים בחלק זה של העיר והקמת בנייני

113 סקירה מפורטת על הביקורת שנמתחה על ביצוע תערוכת העשור, ראו: לימור (לעיל, הערה 101), עמ' 60-81.

114 דבר, 6 ביוני 1958, עמ' 8; מובא אצל לימור, שם, עמ' 65.

115 לימור מדגישה שראוי לבחון את דברי הביקורת המשתקפים בעיתונות התקופה על רקע הקו הפוליטי שייצג כל אחד ואחד מן העיתונים. העולם הזה, לדוגמה, נקט סגנון בוטה והיה המבקר החריף ביותר. הוא ניצל את התערוכה כדי לתקוף את השלטון וראה בליקויים שנתגלו בה סימפטומים לליקויי המדינה כולה. הביקורת של העיתון על התערוכה הלאומית הצטרפה להתקפותיו על הממסד, על בן-גוריון ועל שלטון 'הקומיסרים של מפא"י', כדבריו.

116 'תערוכת האסון', העולם הזה, גיליון 1087, עמ' 6-7, 14. מובא ומנותח אצל לימור, שם, עמ' 64-72.

117 איתן לשרת (לעיל, הערה 97); הארכיון הציוני המרכזי, A458/7, א' עזר, תזכיר לחברי מועצת המנהלים של חברת בנייני האומה בדבר הקמת חברה למפגנים, 1 באוגוסט 1965.

האומה, שיועד לשמש המרכז התרבותי החדש בירושלים המערבית – לכל הפעולות הללו היו גם מטרות לאומיות אך גם תפקיד בביסוס זהותה הלאומית-היהודית של ירושלים המערבית כבירת המדינה החדשה. אמנם, לא אחת נתקלו המפעלים השונים בקשיים לא מעטים, לא כל הניסיונות והפעולות צלחו במלואם והגיעו לכלל מימוש מלא ולא אחת גם נשמעו דברי ביקורת נוקבים. ואולם, תמונת ירושלים המתקבלת משילוב המיזמים השונים הנזכרים במאמר מלמדת כי השתתפות הציבור בעלייה לרגל למקומות מקודשים ולאומיים, כטיולים ובתערוכות היו נדבך חשוב במאמץ לטיפוח הלגיטימיות, ההתקשרות למקום ובניית הזהות הלאומית היהודית המשותפת ביחס לירושלים המערבית.

הניסיון להעריך את מידת ההצלחה של הפעולות השונות שנדונו לעיל אינו נעדר קשיים, בהיעדר פרמטרים ברורים להצלחה או לכישלון. יחד עם זאת, הנתונים שנמסרו על מספר המבקרים בכל אחת משתי התערוכות שהתקיימו בבנייני האומה (תערוכת 'כיבוש השממה' ו'תערוכת העשור'), מלמדים על התעניינותו של הציבור הישראלי בירושלים המערבית בשנים הללו. במדינת ישראל הצעירה נתונים אלה מרשימים לכל הדעות ומלמדים על כוח המשיכה הגדול של התערוכות הללו באותם ימים. לבד מעצם התרומה להגברת התעסוקה ולמחזור העסקים בעיר בפרקי זמן מסוימים, תערוכות אלה מלמדות על המאמץ הלאומי שנעשה באותן שנים לעצב בתודעת הציבור את חלקה המערבי של ירושלים כעיר הבירה של המדינה היהודית הצעירה, בנוסף להקמת משרדי הממשלה ומשכן הכנסת בחלק זה של העיר. עצם בואם של מבקרים רבים כל כך לירושלים המערבית היה בו כדי לשרת מטרה לאומית זו, ולו באופן חלקי.

מעמדה של ירושלים המערבית בעשור הראשון שלאחר הקמת מדינת ישראל ובמיוחד ההיבטים השונים שהוצגו במאמר זה מאפשרים להציג זווית נוספת בחקר הלאומיות. להערכתנו, לא ניתנה לכך עד כה תשומת לב מספקת, במיוחד בתאוריה של אנתוני סמית שהצגנו בתחילת דברינו, על המקום המיוחד של העם היהודי בחשיבתו על הלאומיות. דומה כי בכל תהליך הבניה של אתוס לאומי, ובמיוחד בהקמת מדינה עצמאית, נודע מקום מרכזי למקומה ולזהותה של עיר הבירה. במקרה של מדינת ישראל, נקבעה בירת המדינה היהודית החדשה בחלק המערבי של ירושלים, שנעדר כידוע מרכז דתי והיסטורי בולט. המציאות הפוליטית שנוצרה בעיר בתום מלחמת השחרור חייבה את מקבלי ההחלטות להעניק לחלק המערבי של העיר מקום שישמש יסוד מרכזי גם בבניית הזהות הלאומית הישראלית הקולקטיבית.

במחקרנו מצאנו כי תהליך ההבניה הלאומית של החלק המערבי של העיר נעשה במידה רבה תוך קיום של מעין 'דיאלוג רוחני' עם החלקים ההיסטוריים שנותרו בחלקה המזרחי. אחד הביטויים הבולטים לדיאלוג רוחני זה בא לידי ביטוי בשימוש בטרמינולוגיה הלוקחה מן המורשת הדתית וההיסטורית של העיר – 'מקום קדוש', 'עלייה לרגל', 'מקום היסטורי' או 'מרכז רוחני יהודי'. מונחים אלה באו לבסס את הרציפות התודעתית, את הנרטיב הממשיך להתקיים בחלק המערבי של העיר למרות הניתוק מחלקה המזרחי. סמית מדגיש את הקשר הישיר ואת המשכיות ההיסטורית, באמצעות המיתוסים והסמלים, בין העבר לבין בני הזהות הלאומית המשותפת ביחס לכברת ארץ מסוימת. קביעת הבירה בירושלים המערבית ממחישה

כיצד נבנו רגשות כלפי כברת ארץ הנעדרת מלכתחילה את אותם סמלים מרחביים המשמשים לטיפוח ההתקשרות למקום ולחיוזוק הזהות הלאומית המשותפת ביחס לאותה חלקת אדמה. סמית אינו עומד על הצורך לתת משקל יתר לביסוס הזהות עם מקום שמסיבות מדיניות ופוליטיות נעדר אותם עוגנים דתיים והיסטוריים. המקרה של ירושלים לימד אותנו כי ה'היעדר' העצים את החיפוש ויצר דרכים מקוריות להתחבר אל המקום למרות החוסר. מדיוננו עולה, שלמרות ה'היעדר' נעשו תהליכי ההתקשרות אל המקום במגמה מובהקת של חיפוש המשכיות בצורה זו או אחרת, כדי לא להיקלע למצב של יצירת יש מאין. יתר על כן, הפעולות השונות שהתקיימו בחלק המערבי של העיר קיבלו משמעות יתרה דווקא לנוכח ה'היעדר', ובעיקר לאור העובדה שהן ייצגו את המסורת הדתית וההיסטורית שנותרה בחלקה המזרחי של העיר, מחד גיסא, ומאידך גיסא המשיכו ופירשו מסורת זו לנוכח ההווה המתחדש. מן המסורת ינקה העיר המערבית את הכוח ליצור את החידוש. ולא זו אף זו, חיבורם של שני הכוחות הללו – מסורת וחידוש – יצר את השילוב שהיה דרוש לתהליך הבניית הזהות הלאומית בחלק המערבי של העיר. וכך, אל מבני השלטון והייצוג הלאומיים, שנועדו לשמש סמלים לאומיים קולקטיביים אך נותרו במידה רבה נבדלים ומרוחקים מן התושבים והמבקרים, נוסף ממד עממי ובלתי אמצעי, כפי שתארנו. שילוב זה, שביסס את הזיקה אל הממדים הרוחניים והנצחיים של העיר, תרם תרומה של ממש לביסוסה של ירושלים המערבית כבירתה של מדינת ישראל.

